

TEATRE A LES TRINXERES REPUBLICANES (1936-1939)

Francesc Foguet i Boreu

Universitat Autònoma de Barcelona

«ÉL QUE ÉS LEGÍTIM, VITAL, ESSENCIAL, ÉS LA LLUITA ETERNA DELS QUE OBBEIXEN CONTRA ELS QUE MANEN QUAN EL MECANISME DEL PODER SOCIAL SIGNIFICA L'AIXAFAMENT DE LA DIGNITAT HUMANA PER ALS DE SOTA. AQUESTA LLUITA ÉS ETERNA PERQUÈ ELS QUE MANEN SEMPRE TENDEIXEN, HO SÀPIGUEN O NO, A TREPITJAR LA DIGNITAT HUMANA DELS DE SOTA. [...] MENTRE HI HAGI UNA JERARQUIA SOCIAL ESTABLE, SIGUI QUINA SIGUI LA SEVA FORMA, ELS DE SOTA HAURAN DE LLUITAR PER NO PERDRE TOTS ELS DRETS D'UN ÉSSER HUMÀ.»

ESCRITS SOBRE LA GUERRA, DE SIMONE WEIL

Durant el trienni bèl·lic i revolucionari del 1936-1939, la cultura es convertí en un explícit instrument de propaganda per tal d'elevant la moral i l'esperit combatiu en les files republicanes i popularitzar els motius de la lluita, tant en la consciència dels combatents i de la ciutadania de la rereguarda com més enllà de les fronteres. Es tractava d'activar la confraternitat, afermar la unitat i estrènyer els vincles entre el front i la rereguarda amb l'objectiu primordial de guanyar la guerra i aconseguir un positiu reconeixement internacional. Aquesta mena de legitimació propagandística no tan sols s'exercia internament a través de publicacions de diversa índole (periòdics en les unitats, butlletins d'informació i orientació, manifestos, fulls volants, targetes postals), sinó també a través d'actes molt diversos (concerts de música, sessions de cinema, mítings, conferències, xerrades), entre els quals s'inclouien les funcions i els concursos teatrals. En la rereguarda, per exemple, la realització de mítings en els pobles propers al front de combat, amb la participació de representants del Front Popular; i l'organització de vetllades teatrals o festivals artístics —alguns dels quals dedicats exclusivament als infants— constituïen actes de confraternització i de divulgació de les raons del combat antifeixista. El teatre, com també el cinema, s'erigia en un element divulgatiu extraordinari d'uns coneixements que distreïen i instruïen alhora.¹

L'estudi de l'activitat cultural i específicament teatral en les divisions militars és un mina més aviat poc explorada per la immensa bibliografia sobre el trienni. Les dificultats documentals impedeixen d'esbossar una panoràmica global, però la investigació cada vegada més sistemàtica

dels arxius i les hemeroteques fa possible d'iniciar unes primeres incursions parcials (i forçosament provisionals). Aquest treball intenta d'oferir una aproximació a l'activitat cultural —relacionada particularment amb el teatre— que es projectà en el si de la 31a Divisió. Abans d'abordar l'anàlisi de l'actuació cultural d'aquesta unitat de l'exèrcit —de signe polític molt determinat—, cal assenyalar que, com en la majoria d'unitats militars, la tasca cultural s'orientava cap a finalitats molt diàfanes (l'elevació cultural i la capacitat militar dels soldats) i es canalitzava a través del suport al treball del Comissariat Polític i de les Milícies de la Cultura. El caràcter educatiu i cultural s'acompanyava, lògicament, de la intenció, ni tan sols dissimulada, d'ocupar un espai en la lluita ideològica. El Comissariat Polític i les Milícies de la Cultura esdevien els organismes directament responsables de l'actuació cultural endegada en les divisions i, a pesar que s'havien creat des de pressupòsits diferents, l'interès pedagògic i el rerefons polític compartits feien que entre ambdós s'intentés de mantenir una relació al màxim d'estreta possible. Aquestes dues coincidències els conduïen necessàriament a fer-se compatibles i condicionaren la seva progressiva inserció més orgànica encara en l'estructura militar.²

El Comissariat Polític

La institució d'un comandament polític s'explica per les característiques singulars de l'exèrcit republicà, que exigien una intermediació entre els dirigents militars i els milicians.³ Els comissaris polítics s'encarregarien d'exercir una influència «moral» decisiva sobre els combatents, recordar als soldats les raons de la lluita antifeixista i les motivacions politicosocials del Front Popular i, per descomptat, animar-los a instaurar, un cop guanyada la guerra, un ordre nou. Els primers comissaris van aparèixer en les unitats de milícies de l'òrbita comunista i, a l'octubre del 1936, s'institucionalitzaren amb la creació del Comissariat General de Guerra.⁴ En el prefaci del decret que, signat per Largo Caballero el 15 d'octubre de 1936, instituïa el Comissariat de Guerra, s'advertia explícitament que la naturalesa politicosocial de les forces armades republicanes i les raons que havien dut a la guerra obligaven no solament a cercar la màxima eficàcia militar, sinó també a exercir sobre els combatents una influència constant, a fi que no es perdés la noció de quin era l'esperit que havia d'animar tots els combatents en la causa a favor de la llibertat.⁵ Aquesta exigència moral es veia compatible amb la conveniència de prestigiar l'autoritat dels comandaments, d'establir un corrent de complicitat entre aquests comandaments i els soldats i milicians que formaven part de l'exèrcit republicà i, per tant, de multiplicar l'afany combatiu per aconseguir la victòria absoluta. En particular, el Comissariat de Guerra havia de responsabilitzar-se d'exercir un control de caràcter politicosocial sobre els soldats, els milicians i les altres forces armades al servei de la República i coordinar els comandaments militars i les bases combatents per garantir la màxima eficàcia.⁶ L'acció del Comissariat s'estendria a tot el territori republicà i tindria com a camp de desenvolupament natural les divisions, les brigades, els regiments, els batallons, les columnes i les unitats armades de qual-sevol mena.⁷

Pràcticament, el treball del Comissariat Polític es concretava en l'estímul de la discussió entre els combatents, la creació de revistes en les quals escrivissin els soldats, l'organització de

grups de lectura o de reunions polítiques, la distribució regular de la premsa militar, el reforçament de la consciència política i la comprensió de les causes de la guerra, entre d'altres, sense que hi hagués, almenys sobre el paper, una política partidista o una orientació sectària preestablerta.⁸ El Comissariat Polític havia de nomenar activistes o col·laboradors directes en les unitats inferiors (que, subjectes a la disciplina militar, l'ajudessin a organitzar la feina), impulsar xerrades, conferències, discussions i projeccions de pel·lícules de manera regular, supervisar els cursos d'alfabetització, vetllar pel manteniment de la moral, etc.⁹ En el marc de les seves activitats culturals, el teatre ocupava un lloc destacat: de vegades, eren els mateixos combatents els qui representaven peces teatrals en els moments de permanència en segones línies, mentre que, altres vegades, eren grups com La Barraca, Guerrillas del Teatro, Altavoz del Frente i Elencs Catalans de Guerra els que protagonitzaven els festivals o les vetllades teatrals. La campanya educativa empresa pel Comissariat es preocupà, en suma, per la formació cultural íntegra dels soldats.

Al cap i a la fi, la culturització de l'Exèrcit Popular era una qüestió essencial en el marc d'una república democràtica, atès que, com ha indicat Santiago Álvarez (que féu de comissari del V Cos d'Exèrcit), l'elevació de la cultura es convertia en un objectiu primordial «dado el carácter de nuestra lucha, y habida cuenta la necesidad de que la conciencia del soldado supliere, en medida considerable, la falta de medios materiales».¹⁰ Però hi havia també una necessitat més genèrica, d'una gran magnitud: «desarrollar un esfuerzo en toda la línea para lograr que el pueblo participase de manera consciente en todas las actividades, y de modo primordial en la construcción del Estado democrático; que fuese protagonista de la edificación de una sociedad más culta, de una nueva vida en el terreno social, político y cultural».¹¹ Atenent als objectius sociopolítics que implicaven la superació de l'analfabetisme i el foment de la cultura, l'actuació del Comissariat Polític —juntament amb les Milícies de la Cultura— constituí allò que s'ha anomenat un Estat Major Cultural, resultat de l'impuls i el suport institucional, amb estructures de funcionament, d'iniciatives nascudes en certa manera de la necessitat de contrarestar unes mancances culturals evidents. L'educació s'erigia, més que mai, en un instrument d'importància cabdal en la lluita per l'hegemonia cultural i política.

Les Milícies de la Cultura

El caràcter oficial que s'atorgà a les iniciatives diverses —impulsades per la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament— que foren recollides i organitzades pel Ministeri d'Instrucció Pública sota el nom de Milícies de la Cultura permetia de posar en pràctica l'afirmació, molt en voga, que la República lluitava per la cultura i l'educació del poble, les quals li havien estat negades pels anteriors règims despòtics.¹² De fet, tal com es reconeixia en els prolegòmens del decret de la constitució de les Milícies de la Cultura, la lluita era, en bona part, una lluita per la cultura del poble, de manera que, «bajo el fuego mismo de la guerra», els òrgans del govern republicà consideraven necessari de «preocuparse de dar instrucción a aquellos heroicos combatientes del pueblo a quienes un régimen de opresión privó de recibir las enseñanzas más elementales en la edad escolar».¹³ El projecte ministerial organitzava,

segons el text oficial, «un Cuerpo de Maestros e Instructores escolares encargados de dar enseñanzas de tipo elemental a los combatientes necesitados de ellas, en la medida en que lo consientan las necesidades de la guerra y en los lugares adecuados para este servicio, aprovechando los momentos de descanso de las tropas».

La seva finalitat era eminentment instructora en l'aspecte educatiu, però també ho era en l'àmbit polític.¹⁴ No debades els mestres i els instructors que formaven les Milícies de la Cultura s'adcrivien a les corresponents unitats militars en la proporció que es considerés necessària a la seva comesa i, si bé depenien professionalment del Ministeri d'Instrucció Pública, havien d'acatar les ordres dels comandaments i la disciplina militar. Les Milícies estaven a la mercè, per tant, de dos ministeris (el d'Instrucció i el de Defensa) i, a més, havien d'establir algun tipus de relació amb el Comissariat, sense que ni en un cas, ni en l'altre, s'aclarissin les competències i les atribucions respectives.¹⁵ Sigui com sigui, l'organització de les Milícies s'estructurà segons el model militar i tendí cada vegada més a una millor adaptació a l'organigrama de l'exèrcit.

Les Milícies de la Cultura eren integrades bàsicament per mestres, professors i estudiants que, en principi, es presentaven de manera voluntària a cobrir les places requerides pel Ministeri. El seu radi d'acció s'estenia des de les posicions avançades de les trinxeres fins a la rereguarda. Com a producte, en gran part, de la política comunista, el seu caràcter merament instructiu se secundava amb el polític, propagandístic i ideològic, fet que fou rebut amb certes reticències —i no poques friccions— pels altres sectors republicans (cal tenir en compte que el Ministeri d'Instrucció Pública, regentat pels comunistes, va obstruir el desenvolupament de les Milícies contra l'analfabetisme a Aragó, d'inspiració cenetista, i de les Milícies de Cultura que els Serveis de Cultura al Front de la Generalitat de Catalunya es proposaren d'organitzar).¹⁶ En qualsevol cas, malgrat les circumstàncies difícils del moment, en unitats militars de diversa tendència ideològica, els Milicians de la Cultura desplegaren una intensa activitat cultural i educativa que fou, en general, molt ben acollida en el si de l'exèrcit republicà.¹⁷ Una activitat que s'emmarcava en el gran esforç col·lectiu d'«extensió cultural» protagonitzat per organitzacions de diversa adscripció ideològica, de caràcter oficial o no, que actuaren tant en el front com en la rereguarda.¹⁸

En el context bèl·lic, la tasca de les Milícies de la Cultura esdevenia exemplar, des del moment en què, tot i les inevitables diferències ideològiques i les discutides ingerències polítiques, hi havia un consens ampli entorn de la consideració de la cultura com a necessària i imprescindible en el nou Exèrcit Popular. La labor cultural, d'una gran amplitud, es veia condicionada evidentment per les finalitats polítiques que perseguia l'actuació de les Milícies de la Cultura, ja que els milicians culturals, d'una banda, eren adscrits i supervisats pels comissaris de Guerra i, de l'altra, tenien com a objectiu prioritari que els combatents assimilessin els motius de la lluita. D'ací ve que, per actuar de manera conseqüent amb el discurs polític i, alhora, per aconseguir una major eficàcia en la propaganda ideològica, calgués prioritzar l'alfabetització i la culturització dels combatents. Això no obstant, no hem d'oblidar que la guerra representava, com s'afirmava aleshores, una lluita a mort contra la barbàrie i, en el fons, no podia entendre's si no es conjuminava l'anhel de llibertat i independència amb l'afany de progrés i de cultura.

Certament, en la guerra es lluitava «por el pan, pero también por el saber al alcance de todos; por un reparto más justo, no sólo de bienes materiales, sino también de riquezas del

espíritu».¹⁹ Per això, en el front i en la rereguarda, l'analfabetisme havia de ser vençut com si fos un enemic més. El contingent de mestres mobilitzats tenia, doncs, com a missió primordial, desterrar l'analfabetisme del front, i s'organitzava com un cos tècnic, tot constituint una escola que actuava a les trinxeres en un esforç col·lectiu d'enorme envergadura:

Enseñar a leer a los soldados... Abrir para tantos y tantos hombres horizontes nuevos, vida amplia, libre, espiritual... Pero esto no es todo. Los milicianos de la cultura ayudan también al Comisariado a desarrollar su labor política y social junto al soldado, y a mejorar las condiciones culturales de los combatientes, en general. A ellos se deben la creación de los Hogares del Soldado, la organización de bibliotecas, que tengan siempre, ya el libro de combate, ya el de reposo, al alcance de la mano del hombre enardecido o fatigado por la lucha. Asimismo se ocupan estas milicias de dirigir e iniciar periódicos murales en los que luego colaboran sus compañeros, sus discípulos, con creciente entusiasmo. Organizan conciertos, pronuncian conferencias, y ello no sólo en el frente, donde llegan hasta la misma trinchera, sino también en la retaguardia, en cuarteles y hospitales, teniendo así a su cuidado todo el impulso cultural del Ejército. En esta tarea que podríamos llamar más brillante, o sea en los recitales, conciertos, conferencias y festivales en hospitales, cuarteles y campos de instrucción, colaboran con ellos músicos, literatos, maestros y otras personas que, sin pertenecer estrictamente a la organización, aportan su esfuerzo con tanta eficacia como entusiasmo. La película educativa es otro de los aspectos culturales que las Milicias de la Cultura no descuidan. Por último, es interesante saber que los milicianos de la cultura ayudan a los comisarios en las escuelas de capacitación de mando, sean para cabos y sargentos, sean para oficiales. [...]

De esta manera se va formando, poco a poco, una fraternidad, no meramente verbal, sino atada con lazos de sangre y espíritu, entre intelectuales, campesinos, obreros y soldados. Todos dispuestos a mejorar los unos las condiciones de los otros, todos dispuestos a colaborar en esta magnífica y envidiable tarea de forjar una patria nueva, una patria de la que para siempre desaparezcan aquellas viejas pesadillas que fueron el analfabetismo, la incomprensión y la incultura.²⁰

A grans trets, i ateses les dificultats materials i les difícils circumstàncies de l'hora, les iniciatives culturals projectades i/o dutes a terme en les unitats militars republicanes aspiraven a: 1) *millorar el nivell cultural dels combatents*: es maldava per concedir prioritat a l'alfabetització com a tècnica de comunicació i com a mitjà per desenvolupar la consciència dels valors cívics (segons el programa educatiu i cultural republicà), però també es treballava per l'ampliació cultural a través d'activitats complementàries que impliquessin una participació activa (periòdics murals, publicacions periòdiques, festivals, cors, grups de teatre, cicles de xerrades culturals i conferències, etc.) i que s'efectuessin en espais específics (biblioteques circulants, racons de cultura, llars del soldat); 2) *contribuir a l'educació política i militar dels combatents*: s'intentava d'adaptar els programes a temàtiques adequades a aquest propòsit, es categoritzava l'alumnat segons les seves responsabilitats militars i el grau de formació cultural i, en certa manera, es confonia —a posta o no— la finalitat propagandística o instructiva dels mitjans utilitzats, i 3) *aconseguir el màxim rendiment amb el mínim de despendi de material i de temps*: es mirava de coordinar tot el personal docent i tots els serveis militars en un esforç comú per crear un aparell cultural organitzat, dinàmic i àgil, que emprés mètodes amens i interessants, curosament preparats per atènyer la màxima eficàcia. En definitiva, una autèntica cursa contra relloge, reblerta d'obstacles, per rebaixar l'elevada taxa d'analfabetisme i per completar, amb la urgència de les circumstàncies, altres iniciatives republicanes, com ara les Missions Pedagògiques.²¹

Aquesta cursa a favor de l'alfabetització i la culturització sistemàtiques recollia, com a síntesi d'èxits i fracassos, tant les esperances generalitzades que, amb l'adveniment de la República, es varen posar en la culturització i en l'accés als mitjans culturals com, en la praxi, l'impuls dels moviments de renovació pedagògica protagonitzats per sectors fortament ideologitzats (sobretot, mestres joves). Uns sectors que, abans de la guerra, havien somniat a crear les seves pròpies organitzacions d'escolarització (com les escoles racionalistes dels llibertaris) o les seves comissions d'agitació i propaganda (com les dels comunistes) i que, durant la guerra, engruixirien les files més actives dels Milicians de la Cultura.²² A posteriori, així doncs, les Milícies de la Cultura poden considerar-se, juntament amb altres iniciatives educativoculturals, «una de las manifestaciones más características de la política cultural de la Segunda República en lucha contra el fascismo».²³

El fusell i el llibre: un binomi cultural

La 31a Divisió del X Cos de l'Exèrcit de l'Est edità, a partir de l'octubre del 1937, *Fusil y Libro*, l'òrgan periòdic de les seves Milícies de la Cultura. El títol emblemàtic d'aquesta publicació sintetitzava els objectius que la guiaven com a mitjà d'orientació i cohesió ideològiques.²⁴ Segons es declarava en el seu primer número,²⁵ es tractava de dur a bon terme la consigna del Comissariat General en la seva lluita per eradicar l'analfabetisme («Lucha contra el analfabetismo en nuestro ejército. Ni un sólo soldado de la República que no sepa leer y escribir») i, en conseqüència, d'impulsar la labor cultural de les Milícies de la Cultura dins de l'Exèrcit Popular. *Fusil y Libro* esdevindria, doncs, l'expressió de l'esperit revolucionari i constructiu que animava les Milícies i el reflex de les activitats desenvolupades en les unitats militars de la divisió. El Comissariat, els soldats i els Milicians de la Cultura trobarien en les seves pàgines instruccions concretes sobre les activitats realitzades, notícies, comentaris, estadístiques, dades curioses, anècdotes, etcètera.

Com a òrgan específic de les Milícies de la Cultura, *Fusil y Libro* s'encarregaria de formar els seus Milicians en tant que professionals, però també en tant que lluitadors antifeixistes disposats al sacrifici. Es proposava com a prioritat acomplir la missió encomanada d'acabar amb l'analfabetisme i contribuir, així, a l'alfabetització dels soldats que, en tot el front de la República, havia donat ja els seus resultats.²⁶ Més enllà de les possibles implicacions propagandístiques, com a divisió d'adscripció ideològica fonamentalment socialista unificada,²⁷ *Fusil y Libro* és un exponent paradigmàtic de la praxi educativa i cultural empresa per la 31a Divisió i de la nova conceptualització de la institució militar com a responsable, a més de les necessitats de guerra, de la formació cultural, cívica i política dels soldats republicans.

Ara bé, l'organització de les Milícies de la Cultura en el si de la 31a Divisió estava condicionada per la necessitat d'aclarir el paper orgànic que jugaven dins de l'Exèrcit Popular, en vista del fet que les disposicions legals no solucionaven el traspàs de competències del Ministeri d'Instrucció Pública al Comissariat de Guerra. Aquest traspàs, com comentava un editorial de *Fusil y Libro*,²⁸ era difícil, perquè implicava l'adaptació de les Milícies a una nova situació i, al mateix temps, suposava que la institució passava a dependre de l'Exèrcit Popular, talment que

el seu hipotètic futur —acabada la contesa— esdevenia més aviat incert.²⁹ Malgrat això, els Milicians de la Cultura de la 31a Divisió confiaven que s'establiria una connexió eficaç entre el Ministeri d'Instrucció Pública i el Comissariat de Guerra amb la finalitat de consolidar les Milícies i continuar la seva tasca dins de l'Exèrcit Popular de la República. Una tasca que no consistia tan sols en la reducció de l'analfabetisme, sinó que abraçava la intensificació de la cultura general en un treball ardu per instruir i culturitzar els soldats (ensenyar-los el més elemental de l'aritmètica, la geometria, la gramàtica, la geografia, etc., i preparar-los amb xerrades, conferències i lliçons pràctiques). Aquestes mesures es dirigien tant als soldats que assistien a les classes de cultura general com especialment als futurs sergents i oficials, per als quals s'havia d'organitzar una sèrie de classes específiques, a fi que, quan els arribés l'hora d'ingressar a l'Escola Regimental o a les Escoles Populares de Guerra, posseïssin les matèries necessàries per a l'ampliació dels seus estudis. Amb això s'aconseguiria d'omplir una llacuna en l'organització i la capacitat de comandaments mitjos que fessin possible atènyer la victòria definitiva sobre el feixisme.³⁰

Els Milicians de la Cultura de la 31a Divisió remarcaren la necessitat d'afermar unes bases culturals sòlides a través d'un mitjà poderós a l'abast, una autèntica revolució espiritual: la instrucció i l'anhel de renovació i superació constants per forjar la societat del futur («leer, instruirse, superarse continuamente»; «sentir en nuestro espíritu la sed inextinguible del saber»; «acudir a todas las fuentes que la cultura nos brinda»);³¹ A més, en el context de l'esforç cultural de la República i amb la convicció que la cultura no era pas un privilegi, sinó un dret de l'ésser humà, declaraven que estaven al servei del poble i que exercien una missió molt concreta, la qual combinava l'exigència de fer desaparèixer l'analfabetisme de les files de l'exèrcit amb la d'augmentar la cultura dels combatents i col·laborar amb el Comissariat en una superació cultural que tenia com a fita fer «hombres conscientes, capaces de levantar, una vez logrado el triunfo, sobre las ruinas de nuestra patria, una España libre, culta y feliz, que irá a la vanguardia de la civilización y del progreso».³² Els esforços pedagògics de les Milícies reclamaven la imprescindible col·laboració dels combatents per continuar treballant a favor de la cultura com a base del progrés dels pobles. Una contribució que, òbviament, consistia en l'assistència a les classes organitzades per les Milícies, per tal d'aconseguir que el desenvolupament tècnic, des del punt de vista militar, fos paral·lel a l'afermament d'una base cultural «firme y progresiva».³³

Al cap de cinc mesos de funcionament de les Milícies de la Cultura en la 31a Divisió, les xifres i les dades eren, segons els redactors de *Fusil y Libro*, el millor exponent de la feina realitzada en un espai de temps limitat: els Milicians de la Cultura havien arrencat de les urpes de l'analfabetisme uns 200 soldats, feien funcionar 50 escoles en tota la divisió, impartien classes a un total de 1.113 alumnes i, en conjunt, fins a finals del 1937, havien fet 4.672 classes.³⁴ L'objectiu establert es compendiava en la consigna d'allò més explícita d'alliberar progressivament de l'analfabetisme tots els soldats de l'Exèrcit Popular. El propòsit final del procés de formació dels soldats volia, amb ferma convicció, «hacer un Ejército culto, en que cada individuo sea consciente, y capaz de levantar de las ruinas de nuestra patria una España libre, próspera y feliz».³⁵ Tot un model cultural, el pròpiament republicà i democràtic, que partia d'una gamma de valors imminents a l'ésser humà al capdamunt dels quals es posava l'educació i la cultura com a fonamentals per reformar o canviar la societat. Un model, això sí, essencialment cultu-

ralista que entenia la cultura com un dret exigible per cada ciutadà —convertit en combatent per raó de les circumstàncies bèl·liques— i la seva difusió com un deure urgent de l'organització de l'exèrcit republicà. Amb la presa de consciència dels seus membres, pel fet d'accedir als mitjans culturals, s'aconseguiria una participació activa en vista de la vida cívica del demà.

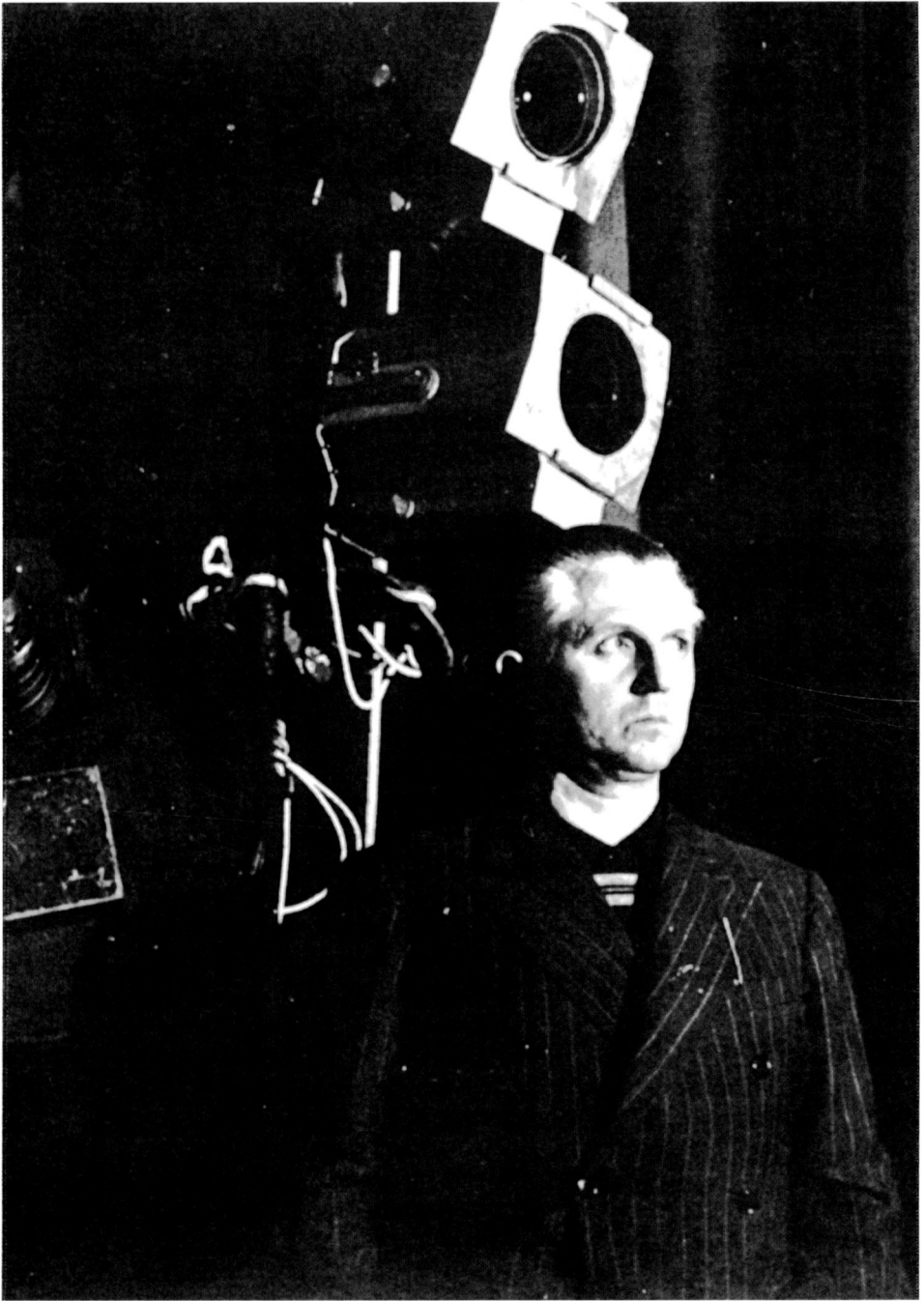
Aquesta extraordinària confiança en la culturització es feia ressò de la convicció en el poder salvador de la cultura, en el dret de tots els membres de la societat a accedir als béns culturals, sense privilegis ni discriminacions de cap mena. La idea clau del model cultural propugnat consistia en el convenciment que les fonts de la creació es trobaven en el poble, el qual tancava el cicle natural en accedir als béns culturals. Un humanisme, en definitiva, amb un vessant ètic i un altre de polític compartit, a despit de les diferències, per amplis sectors republicans. En virtut d'aquesta coincidència, es tenia la consciència de forjar un poble que volia reconquerir la seva llibertat i el seu poder legítim agredits i, per tant, d'educar uns soldats que serien temps a venir els vertaders homes del demà. Els Milicians de la Cultura volien acomplir la seva responsabilitat i el seu repte: treballar, amb afany, per alliberar la 3ª Divisió de l'analfabetisme i per inculcar als alumnes soldats «el concepto de la voluntad, la conciencia de la lucha que sostenemos y el anhelo de la victoria».³⁶ Es tractava d'alfabetitzar tots els soldats en una operació de rescat que era expressada en uns termes que recorden els plantejaments il·lustrats, encara que activats pels imperatius determinants de la lluita:

Tenemos todavía 301 soldados sumidos en las profundas negruras de la ignorancia. Son ciegos de espíritu. Son lacra que nos legó aquel régimen carcomido. Vamos a liberarlos. Vamos a darles la luz resplandeciente del saber. Vamos a hacerlos hombres dignos y conscientes.
Cada M. de la C. debe recapacitar profundamente y hacerse promesa solemne de que al final del mes no quedará en su Unidad un solo soldado analfabeto.
Unidos todos por este pensamiento, habremos logrado una espléndida victoria al fascismo. Acordados de aquel nuestro cartel: «Milicias de la Cultura luchan contra el fascismo combatiendo la ignorancia».³⁷

El desideràtum era, sens dubte, extirpar la ignorància, atès que cada analfabet que aprenia a llegir i escriure s'erigia en un cop de mà categòric que s'assentava contra l'enemic.³⁸ L'accés a la cultura i a la formació cultural esdevenia, segons el culturalisme republicà, un instrument de primer ordre per atènyer, no tan sols l'alliberament humà en termes individuals i col·lectius, sinó també una eficàcia bèl·lica que ajudaria decididament a aconseguir la victòria contra el feixisme.

Teatre de Campanya: evasió i educació

El teatre, com a transmissor cultural i ideològic, podia realitzar una funció molt important en els múltiples fronts de combat.³⁹ L'organització del Teatre de Campanya en el si de la 3ª Divisió era concebuda pel Comissariat de Guerra com un instrument molt actiu per distreure i, a la vegada, educar els combatents.⁴⁰ La seva creació es plantejà, segons Miquel Mora,⁴¹ en dues fases ben diferenciades. En primer lloc, un *teatre d'evasió*, pensat per créixer l'energia i

Erwin Piscator.

l'entusiasme en l'actuació dels soldats: consistia bàsicament en un quadre escènic que representava funcions de teatre acompanyat d'una parella de *clowns* musicals, un equip de cantadors i músics, un rapsoda i un baríton que amenitzaven les sessions teatrals, sota la direcció d'un *speaker*. El grup, fundat al setembre del 1937, actuà diàriament en diversos sectors i, amb una voluntat educadora i propagandística, en la rereguarda de les terres aragoneses on organitzà festes per als nens i nenes dels pobles contigus al front, concerts de banda, audicions de sardanes, cançons populars catalanes, etcètera.⁴²

En segon lloc, *un teatre d'educació*, «teatre de cara a la guerra», l'organització del qual es veia com a més complexa, ja que exigia un bon aparell organitzatiu i, alhora, un públic preparat. El Comissariat de Guerra de la 31a Divisió era partidari de vèncer totes les dificultats i, a curt termini, crear un quadre escènic que portés a prop de les trinxeres un teatre d'educació. Un tipus de teatre que, molt a pesar seu, no es podia admirar a Barcelona, entretinguda com estava en «una revolució d'armilla». Un teatre que fos «nou i vigorós, sense bambolines ni estridències decoratives, però amb una força creadora, amb un delit de llançar-se i començar a edificar teatre revolucionari d'una revolució de moviment i no pas de rètols i façanes»; un «veritable» teatre que, impulsat pel Comissariat de la 31a Divisió, naixeria d'una concepció profunda de la revolució com a labor de guerra i cultura simultàniament: de lluita contra la ignorància, la misèria i de reivindicació del poble per traslladar-lo a un estadi superior i fins aleshores desconegut.⁴³

Malgrat les expectatives generades i les intencions expressades pels seus dirigents, tots els indicis documentals fan pensar que la segona fase del projecte de Teatre de Campanya —o sigui, el teatre d'educació— no arribà a reeixir. La iniciativa suposava, això no obstant, una temptativa dirigida a utilitzar el teatre com a «arma ideològica» en la línia dels plantejaments d'Erwin Piscator —exposats pel director alemany durant la seva estada a Catalunya al desembre del 1936 i rebuts amb un cert interès pels sectors vinculats al PSUC—⁴⁴ i d'una concepció de la cultura i, per tant, del teatre com a «instrument de combat» i element distintiu en contraposició al culte a la destrucció i a l'antiintellectualisme practicats pel feixisme. La seva realització, tan sols en una mínima part efectiva, xocaria amb nombroses dificultats. No solament de tipus material, sinó també respecte a la manca d'un repertori d'obres adequades, nascudes de les circumstàncies mateixes,⁴⁵ i molt probablement respecte a l'existència d'un públic combatent que concebia el teatre com a evasió lúdica més que no pas com a mitjà d'educació.

Festivals artístics prop del front de combat: un teatre d'evasió lúdica

En una primera etapa, el grup escènic de la 31a Divisió concentrà les seves actuacions en diversos sectors del front d'Osca. Es dirigí tant als combatents com a la població civil, de manera que l'extensió cultural ampliava el seu radi d'acció a la rereguarda més propera al front de combat. De fet, juntament amb el grup escènic oficial de la divisió, i com solia ocórrer en altres unitats militars de l'exèrcit republicà, se celebraven festivals organitzats, més o menys improvisadament, per quadres artístics creats pels mateixos combatents (en especial, en els

batalions), els quals distreien els soldats «llevando a todos ellos el sedante espiritual, complemento indiscutible para adquirir y sostener la excelente moral combativa de nuestro glorioso Ejército Popular».⁴⁶ En qualsevol cas, l'organització dels festivals celebrats regularment en la divisió a càrrec del quadre escènic oficial formava part del projecte de culturització del Comissariat i acomplia, així, la seva missió de vetllar per la cultura i la formació política dels soldats segons les directrius emanades dels dirigents culturals. En les circumstàncies de lluita antifeixista, el valor d'aquests festivals era considerat com a «simbòlic» pel Comissariat de la 31a Divisió, per tal com feia possible la confraternització de l'exèrcit amb el poble i dels comandaments amb els soldats. Era una expressió de la «moral de lucha, que se mantiene viva e intacta frente al enemigo, con fe consciente en la victoria, como consciente se quiere sea también la actuación de cada soldado».⁴⁷

Entre els nombrosos festivals celebrats al front, poden observar-se algunes diferències de matís: d'una banda, es distingien segons el públic al qual s'obsequiava l'espectacle (combatents o població civil), de tal manera que la diversió perseguida sigui com sigui podia completar-se amb la voluntat de confraternitzar amb el poble o entre els comandaments militars i soldats, i, d'altra banda, es caracteritzaven sovint per les seves finalitats benèfiques o humanitàries, amants sobretot envers els infants dels pobles propers al front. En aquest sentit, la tasca a favor de la cultura del Comissariat de la 31a Divisió, amb l'ajuda entusiasta de les Milícies de la Cultura, es materialitzà en la creació d'escoles primàries als pobles del sector del front i, com a punt culminant, en l'organització d'un festival infantil per celebrar la Setmana del Nen (al gener del 1938). En efecte, els tres-cents infants de les escoles primàries del Comissariat foren reunits i obsequiats amb una festa en la qual intervingueren alguns components del quadre escènic de la 31a Divisió: l'Orquestrina amenitzà l'acte amb diverses peces escollides, el camarada Alibol deleità els petits amb Canutito, un ninot xerraire («niño mal educado que quiere juguetes y no va nunca a escuela») i els populars *clowns* Sender's i Macowi feren les delícies dels xiquets i xiquetes «con sus muecas, chistes y ocurrencias». A la fi, els pallassos repartiren joguines i, amb això, aconseguiren que aquesta infància que vivia molt a prop les angoixes de la guerra, envoltada de dolor i misèria, tornés a les seves llars «con el rostro risueño, felices, contentos de su preciado juguete bajo el brazo». A diferència del tracte que el feixisme dispensava als infants, els combatents republicans els vetllaven afectuosament («aún en el mismo frente la hacemos feliz...»),⁴⁸ i demostraven amb aquesta consideració que la legitimitat dels valors republicans es feia efectiva en actes culturals d'aquesta índole.

La majoria de les vegades l'actuació del quadre escènic de la 31a Divisió esdevenia sols una part del programa d'un dia sencer d'activitats culturals per als soldats amb motiu d'efemèrides significatives. Així, per exemple, a Siétamo, el 31 d'octubre de 1937, les brigades mixtes 133a i 135a obsequiaren els lluitadors de la 134a amb un festival de benvinguda pel seu retorn al sector. Programaren una sessió matinal de discursos dirigits als soldats, els oficials, els caps, els comissaris i la població civil en què els representants de la 134a Brigada i de la 31a Divisió glossaren la significació de l'acte.⁴⁹ La sessió fou amenitzada amb marxes i himnes a càrrec de la banda de música de la divisió; un àpat de confraternitat entre els soldats, els oficials, els caps i els comissaris, i, a la tarda, un festival teatral celebrat al local de l'Acadèmia Regimental Divisionària en el qual prengué part el quadre escènic de la divisió amb la col·laboració de l'orquestrina Quimet Jazz de la 133a Brigada mixta.⁵⁰ O, una mica més tard, el 5 de novembre del

mateix any, aquest cop a Quicena, la celebració girà entorn de la inauguració oficial d'una Llar del Soldat construïda a instàncies del Comissariat de l'II Batalló de la 133a Brigada Mixta i dotada de tot el necessari per a l'expansió espiritual del combatent. El programa es basà en un matx matinal de futbol entre els equips representatius de la brigada i del batalló, un àpat de confraternització, una funció teatral «en el que tomaren parte soldados, que rivalizaron en dotes artísticas y el cuadro escénico de la División» i, com a fi de festa, un ball amenitzat per l'orquestrina de la brigada.⁵¹

Les cròniques publicades a *Fusil y Libro* a propòsit dels festivals artístics celebrats en campanya són molt il·lustratives, si més no, de l'interès per accentuar la compenetració i la bona sintonia entre la població de la zona del front i els combatents, de l'adhesió del poble antifeixista a les activitats culturals de la divisió, i dels progressos en tot la superació cultural de les unitats militars.⁵² Tot amb tot, després d'una intensa campanya al front, després de la seva intervenció en més de cinquanta festivals, el quadre escènic de la divisió («una escuela más dentro de las 50 que funcionan en la División. La Escuela del optimismo, de la sana alegría, de la moral...») es desplaçà a la rereguarda catalana al febrer del 1938.⁵³

Incidència en la rereguarda: la trinxera com a metàfora

Un dels responsables més destacats de les campanyes realitzades en la rereguarda per recaptar fons a benefici dels soldats republicans i per dotar d'unitats mòbils de propaganda les línies properes al front de combat (equips de megafonia, màquines de projecció de cinema i impremtes ambulants) era el subcomissari i posteriorment comissari general de l'Exèrcit de l'Est Crescenciano Bilbao.⁵⁴ Com una contribució més a aquestes campanyes, Bilbao inaugurà oficialment l'exposició de la 31a Divisió el dimecres 16 de febrer de 1938, a les quatre de la tarda. Aquesta exposició pretenia dur a la rereguarda el reflex de la vida, l'obra i els esforços dels soldats de la República a les trinxeres:

El barro de las trincheras, el peligro constante de la metralla de los morteros, la vida hecha de penalidades no son capaces de amargar el espíritu de los españoles que están allí defendiendo a España con toda la fuerza de su sangre y de su espíritu. Pueden crear bellas obras de arte, unos. Otros aprenden a leer y escribir. Los hay también que organizan, «cuando los fusiles están en silencio», espectáculos teatrales, sobre escenarios de los que también se exhibe una muestra. El hogar del combatiente hace útiles las horas de inactividad. Toda esta vida admirable y ordenada se encuentra representada en la Exposición.⁵⁵

L'exposició s'instal·là al vestíbul de l'estació dels Ferrocarrils de Catalunya (al soterrani de la plaça de Catalunya), i la seva inauguració va disposar de l'assistència de nombrosos representants de la lluita antifeixista i del Front Popular.⁵⁶ El Comissariat General de l'Exèrcit féu els honors als visitants i, a petició dels periodistes, manifestà que la mostra no era tan espectacular com altres exposicions de guerra que s'havien realitzat, si bé reunia l'al·licient de reproduir «el valor íntimo de la trinchera» i d'oferir «una sensación de realidad».⁵⁷ L'exposició demostrava, a més, que la 31a Divisió treballava magníficament i tenia una cura especial en tots els

aspectes de la vida dels soldats (militar, educatiu, cultural, polític). De la tasca que havia endegat la unitat, Bilbao en subratllava l'obra que es realitzava contra l'analfabetisme i l'esforç ingent per dotar els soldats d'una major preparació militar i política que fes cada dia més eficaç la lluita contra el feixisme.

La mostra agençava l'obra artística dels dibuixants que pertanyien a la 31a Divisió (combatents de les 133a, 134a i 135a brigades mixtes) i fou coordinada pel comissari de la divisió Josep Miret i Musté (PSUC) amb l'ajuda de Martí Bas, Antoni Clavé, Guimerà, Artel [Albert Santmartí] i Torrent i Balaguer.⁵⁸ Reunia tot allò que podia oferir una idea del que significava l'organització del Comissariat de Guerra i l'obra realitzada per l'Exèrcit Popular, el qual amb les seves baionetes defensava «las libertades del pueblo y la legitimidad de la República en los frentes de combate».⁵⁹ Com és de suposar, en l'exposició figuraven proves de «la salvaje destrucción de las poblaciones por la aviación fascista en contraste con la obra cultural y constructiva que realiza la República. Abundan armas especiales tomadas al enemigo, banderas conquistadas a las fuerzas fascistas en la toma de Belchite y Teruel, y todo cuanto en obra de cultura y de ayuda al campesino se viene llevando a cabo».⁶⁰ Era, així doncs, un testimoni de la labor cultural que es realitzava tant per a la població que anava essent alliberada i posada sota l'empara de la República com, específicament, per a l'exèrcit republicà, vist que el Comissariat «en el fragor del combate como en la tarea de capacitación para el presente bélico y el futuro de paz —“cuando descansan los fusiles” es el lema que completa el de “los primeros en avanzar, los últimos en retroceder”— representa y concentra la esencia de la lucha heroica que está sosteniendo el pueblo español para ejemplo de todo el mundo».⁶¹

Una part del front, com afirmava Manuel Valldeperes,⁶² havia estat duta a la rereguarda per convertir-se en un símbol de la lluita contra el feixisme i en un exemple que calia seguir per a la mobilització de tots els esforços col·lectius a fi de guanyar la guerra. Era en aquesta part del front, la trinxera, on es reproduïa amb exactitud la veritat concreta del camp de batalla. I aquesta mateixa trinxera —simulada a l'entrada de l'exposició amb gran colorit, veracitat i exactitud, tot i que sense l'episòdic de la lluita— s'obria a la curiositat dels que, en la rereguarda, aspiraven a «la destrucción absoluta de los ejércitos imperialistas que han invadido nuestro suelo patrio». En aquells moments, segons Valldeperes, el front es convertia en l'avançada d'Espanya i, en justa correspondència, la rereguarda n'havia de ser la prolongació. Tot Barcelona, tot Catalunya havia de desfil·lar per la trinxera que la 31a Divisió havia instal·lat a la plaça de Catalunya, per tal que la determinació d'acarar-se a la veritat del front servís d'estímul a l'afany col·lectiu de guanyar la guerra. Per a Manuel Valldeperes, en el context del projecte cultural de l'exèrcit, el teatre de campanya adquiria una significació especial com una manifestació artística de primer ordre:

De Arte, sí! Porque nuestros soldados, que saben lo que se defiende en las trincheras, lo que se juega en los distintos sectores de España, saben, también, que manteniendo la moral ciudadana —que es el espíritu y la sensibilidad— hallarán una España superada a sí misma, después de la victoria. Y el teatro, en sus múltiples variantes, en sus distintas fases, eleva la moral de los luchadores, porque a él dedican su atención aquellos que están preparados para ello. El teatro de campaña es la afirmación más concreta del estado de ánimo de nuestros soldados, y cada representación que da —y son frecuentes—, tiene la virtud de multiplicar la fe del combatiente y de acentuar su convicción en la victoria. ¿Cómo es posible que sucumba un pueblo que siente inquietudes espirituales en

plena guerra? Porque, además, nuestros teatros de campaña actúan alrededor de un punto concreto: nuestros soldados. Ellos son actores y autores: a ellos se debe todo cuanto complementa el espectáculo: música, decorados, figurines. Y a ellos se debe lo mejor: el espíritu de superación intelectual y de convicción antifascista que escapa del escenario, y que se deja sentir, luego, en la trinchera.

¿O es que con el teatro de campaña de esta exposición, los combatientes llevan a la retaguardia su espíritu, su voluntad y su firmeza?

L'exposició, com declarava Luis Bóveda Pérez,⁶³ era del tot singular i imprevisible, perquè a cap exèrcit se li hauria passat pel magí d'exposar les seves activitats en els fronts de combat. Trencava, doncs, els motlles tradicionals i es dedicava a exposar les activitats de les brigades que integraven la 31a Divisió. No mostrava estadístiques aclaparadores dels triomfs bèl·lics: s'oferien més aviat planerament dades sobre els soldats alfabetitzats; fotografies i documents que parlaven de la manera de ser dels combatents republicans, com a reflex de les aspiracions del poble; objectes diversos confiscats a l'enemic (alguns dels quals eren de procedència italiana o alemanya), i, sobretot, periòdics murals que demostraven que els soldats republicans empraven el seu temps d'oci «en algo más eficiente, más humano, que en pensar en la novia ausente o en castigar su organismo con vicios que son la escuela de toda guerra». De tot l'exposat a la mostra, Bóveda en destacava també un teatre en miniatura «que habrá hecho y hará llevaras las horas de relativa tranquilidad, que, en campaña, son las peores, ya que es entonces cuando nos asaltan recuerdos y nostalgias que deprimirían nuestro ánimo si careciésemos de estos paliativos, así como de nuestros inolvidables rincones de cultura». Una labor, fet i fet, digna d'elogi i, alhora, un autèntic esperó per a la rereguarda, segons Manuel F. Cortezón.⁶⁴

En aquest afany comú en què estaven implicats els Milicians de la Cultura, comissaris, caps, oficials i soldats, l'exposició organitzada al febrer del 1938 a Barcelona representà un punt d'inflexió per endegar una campanya de superació cultural que intensifiqués encara més el desplegament de la divisió —organitzat progressivament des de l'agost del 1937— i que, en aquells moments, tingués en compte l'opinió de la rereguarda republicana. L'activitat cultural de les Milícies de la Cultura de la 31a Divisió dirigida a l'eradicació de l'analfabetisme, però també a l'ampliació cultural i a l'educació sociopolítica, eixamplava els seus marges d'actuació i duia a la rereguarda la seva inquietud per culturitzar i per conscienciar a propòsit dels motius de la lluita antifeixista. Amb l'exposició i els actes programats entorn seu, es traslladava gràficament el front a la rereguarda, s'enllaçaven ambdós en una unió d'esforços i voluntats, es mostrava i s'afirmava la validesa de l'obra del Comissariat —«el nervio, alma, motor del Ejército Popular»— i, des del punt de vista polític, s'avalava la línia estratègica del Front Popular com a expressió política aglutinativa de tots els treballadors antifeixistes.⁶⁵

En el marc dels actes programats, el Comissariat de Guerra de la 31a Divisió anuncià l'inici d'una sèrie d'actuacions —que desenvoluparia el grup artístic integrat per combatents de la unitat militar— al Teatre de Campanya que s'instal·là al vestíbul dels Ferrocarrils de la Generalitat de Catalunya i, especialment, en hospitals, fàbriques, tallers, sindicats i grups escolars. La sessió inaugural de la sèrie de funcions previstes pel grup escènic tingué lloc la tarda del diumenge 27 de febrer de 1938.⁶⁶ Crescenciano Bilbao presidí l'acte i féu al·lusió a la gran eficàcia de les representacions teatrals dels soldats artistes, per tal com, en el front, a la trinxera, cadascuna d'aquestes equivalia a deu discursos tocant a l'elevació de la moral dels comba-

tents.⁶⁷ L'elenc, dirigit per Elisard Sala, oferiria a amplis sectors de la rereguarda un «teatre sa», «de trinxera», que duria la diversió, l'alegria i l'optimisme a obrers, malalts, ferits, camperols, escolars i connectaria així el front i la rereguarda.⁶⁸

Amb aquests plantejaments de fons, i com una prova més de la seva organització cultural i del valor cívic que la guiava, el Comissariat de la 31a Divisió celebrà un festival dedicat als nens de la Residència Rosa Luxemburg, la tarda del dimecres 9 de març.⁶⁹ L'acte testimoniava, en concret, l'adhesió del Comissariat a l'obra meritòria que realitzava Ajut Infantil de Rereguarda (una institució dedicada a l'assistència dels nens refugiats i, sobretot, al manteniment de residències d'acollida) i es feia ressò de l'obra humanitària adreçada als infants, als quals duia unes hores d'alegria i d'expansió.⁷⁰ Els soldats artistes de la 31a Divisió reunien «el arte y la jovialidad con un espíritu de elevado contenido de moral antifascista» en un espectacle en què els lluitadors per la llibertat es transformaven en cantors, *clowns*, rapsodes, i demostraven d'aquesta manera que sabien ser «disciplinados en el frente» i «heraldos del antifascismo cuando gozan de permiso en la retaguardia».⁷¹ L'orquestrina dirigida per González Juan, el rapsoda Fernández Barba, el baríton Joan Aguilar i els *clowns* Sender's i Macowi, tots ells combatents, despertaren l'entusiasme dels petits que, a la fi, corejaren himnes de la 31a Divisió i de l'Exèrcit Popular amb el puny enlaire.

Al cap d'un any d'actuació, a l'octubre del 1938, el Teatre de Campanya de la 31a Divisió presentava un balanç total de 151 representacions (51 al front d'Aragó; 9 en residències infantils; 14 en hospitals; 1 a Ràdio Associació de Catalunya; 22 a la rereguarda; 29 al front de Lleida, i 25 a les comarques de Girona).⁷² Per bé que disposem de poques dades sobre la presència del grup artístic a la rereguarda, sabem que actuà en diverses ciutats catalanes amb programes que incloïen peces escrites pels combatents de la divisió en llengua catalana.⁷³ Així, en un programa del festival organitzat pel Front Popular Antifeixista de Farners de la Selva i el Comissariat de Guerra de la 31a Divisió, al Teatre Municipal d'aquesta ciutat, el dia 2 d'abril o maig de 1938, es consignava que: actuaria, en una primera part, l'Orquestra Argentina (que interpretà *Simfonia*), el parodista Alibol i el baríton Joan Aguilar; es representaria, en una segona part, *El poder de la sang*, un «melodrama en vers i prosa, coral i orquestra, escrit pel soldat Elisard Sala a les mateixes trinxeres d'Oscà»; s'interpretaria, en la tercera part, la «Marxa turca» de Mozart a càrrec de l'Orquestra, i farien, tot seguit, la seva actuació el rapsoda Josep Reniu, el violoncelista González Juan, el pianista Josep Casas, i els *clowns* Sender's i Macowi, dirigits per Lluís Rodó (el festival es cloïa, com d'habitud, amb l'himne de la 31a Divisió, de l'Exèrcit Popular o La Internacional).

Segons les notícies escadusseres de què disposem, el mateix espectacle o amb poques variacions —que afectaven sobretot la peça representada— es repetí a diverses poblacions de la rereguarda catalana: el 30 d'abril de 1938, al Teatre Municipal de Girona; l'11 de maig, al cinema Mercantil de Banyoles; el 13 de maig, al Teatre Municipal d'Olot, en què es representà *Torredongil*, «esbós teatral a càrrec dels soldats N. Casanovas, F. Barba i Lluís Rodó» i s'afegí al programa l'actuació del rapsoda Fernández Barba que interpretà «L'heroi anònim, impressió artística de cara a la guerra»; el 15 de maig, a la Societat La Concòrdia d'Agullana; el 19 de maig tornà al Teatre Municipal de Farners de la Selva i hi representà *Hacia la victoria*, «melodrama»; el 22 de maig al Centre Cultural i d'Esbarjo de Vilafant, en què es representà *Espanya en guerra*, «trilogia bèl·lica a càrrec dels rapsodes Josep Reniu, Fernández Barba i Napoleó

Casanovas»; el 8 d'agost, al Teatre del Poble de la Seu d'Urgell... En general, el Comissariat de Guerra de la divisió acostumava a organitzar els festivals amb la col·laboració dels fronts populars, els ajuntaments o les organitzacions (com el Socors Roig de Catalunya) de les respectives ciutats on actuava. Sovint, els festivals tenien una finalitat benèfica (es feien a benefici de la campanya d'hivern, de les famílies dels combatents, dels malalts de les Brigades Internacionals, del Socors Roig Internacional, per exemple), programaven també breus parlaments de les entitats organitzadores i acabaven amb el consuetudinari gran ball final.

En el programa del que podria ser el seu darrer espectacle, que tingué lloc a la Cooperativa Obrera Teixidors a Mà (l'actual Teatreneu de Barcelona) el dissabte 7 de gener de 1939, a benefici del Patronat pro Orfes de Combatents, s'indicava que es presentaria «el millor i més selecte del seu repertori».⁷⁴ El festival constava de dues parts ben diferenciades. La primera consistia en l'actuació dels diversos elements que participaven en el Teatre de Campanya: els Guerrillers del Ritme («amb les cèlebres melodies de "Ros-Mari", "Nit blava", "Sant Lluís trist" i d'altres»), l'humorista Alibol («l'home que fa riure les pedres»), l'illusionista Irony («us transportarà en un món de meravella»), el violinista González Joan («el millor intèrpret de les Czar-des»), el saxofonista Alfons Corbella («farà vibrar l'entusiasme en els cors inquietos dels dile-tants del jazz»), el baríton Joan Aguilar («amb les més modernes cançons»), els *clowns* Sender's i Macowi («els *clowns* de la gràcia infinita»), el pianista Josep Casas («el pianista de les mul-tituds en les seves improvisacions espirituals del *jazz-hot*»), el rapsoda Josep Reniu («el rapsoda que a les trinxeres republicanes sapigué plasmar amb més eloquència l'heroisme de la nostra lluita») i l'Orquestra Argentina («tangos, valsos i *xacareres*). La segona es basava en la representació *La batalla de l'Ebre*, «a càrrec de l'elenc de guerra que s'omplí de glòria, als fronts d'Aragó i per les cimes del Pirineu Català» —Josep Reniu (Ferit), Lluís Rodó (El que se'n va), Napoleó Casanovas (Evadit)—. El cartell que anunciava aquest festival llançava tot un seguit de preguntes suggeridores i una resposta clara de la seva vinculació amb el moment històric:

Un teatre d'avantguarda?

Un teatre de guerra?

Un teatre de xoc?

Un teatre humorístic?

Un teatre frívol?

Tot un teatre del moment és el Teatre de Campanya
de la 31 Divisió.⁷⁵

Colofó: la fi de les esperances

Amb l'ocupació de Catalunya per les tropes franquistes al gener del 1939, el projecte cultural de la 31a Divisió —i particularment l'actuació del Teatre de Campanya— quedava del tot eclipsat per la força de les armes. Si bé els reptes educatius i culturals de la divisió havien obtin-

gut uns resultats mínims respecte a les ambiciosos aspiracions inicials, la intenció de crear un *teatre d'educació* exemplar no s'havia acomplert en la pràctica, sinó que més aviat sembla que, per la informació que en tenim, predominà un tipus de teatre d'evasió lúdica o, com en la seva darrera fase, més atent a una certa conscienciació ideològica, sense perdre tanmateix el vessant lúdic (no hem d'oblidar que el Teatre de Campanya havia estat concebut pel Comissariat de Guerra de la divisió). En certa manera, en aquests límits —ineluctables en temps de guerra— es movia també l'actuació del Comissariat Polític i de les Milícies de la Cultura, si es té en compte l'orientació més específica i determinadament política del primer i educativocultural de les segones. En realitat, com posa de manifest l'anàlisi de l'activitat de la 31a Divisió, el ventall d'interferències recíproques entre l'àmbit cultural i el polític devia ser el denominador comú de la praxi projectada i/o efectivament realitzada en aquest sentit en el si de les unitats militars.

Tant els triomfs com els dèficits d'aquestes iniciatives, juntament amb d'altres de similars, dirigides a la formació cultural i ideològica de l'exèrcit republicà, revelen les dificultats estructurals de la complexa societat catalana i espanyola dels anys trenta. Però al mateix temps evidencien el dinamisme extraordinari d'un cúmul d'esforços que intentaven d'edificar un nou model d'exèrcit que, a despit que s'organitzava orgànicament segons el canemàs clàssic, cobdiciava fer soldats i homes preparats per a un demà humanament molt millor. Aquesta aspiració responia, si més no en part, al resultat d'aplicar en el flamant exèrcit republicà uns plantejaments socioculturals en voga i que, en termes generals, pretenien —des d'òptiques i intencions diverses i fins i tot antagoniques—, o bé desenvolupar alternatives culturals des de la base, o bé institucionalitzar des de les altures organismes a fi i efecte que s'encarreguessin de dur la cultura al poble. Ni de molt es devien imaginar aleshores que, amb la derrota republicana, tots els esforços realitzats, totes les esperances dipositades s'ofegarien en l'oblit i el silenci imposats ignominiosament per la dictadura franquista durant dècades interminables.

APÈNDIXS*

1. Programa de treball cultural del Comissariat del V Cos de l'Exèrcit de l'Ebre

1.1. Finalitat

1ª Intensificar hasta el máximo la labor cultural.

2ª Orientar dicha labor; principalmente, hacia la concienzuda preparación de Mandos medios, Oficiales y Comisarios; es absolutamente necesario que los alumnos propuestos a las Escuelas de capacitación sepan por lo menos leer y escribir; es absolutamente preciso que todos los Cabos y Sargentos analfabetos dejen de serlo en el plazo de treinta días.

3ª Controlar exactamente el nivel cultural de todas las Unidades, conocer con precisión el índice

* Cal tenir en compte que conservo l'ortografia dels documents originals.

de analfabetismo; controlar igualmente la labor cultural, eliminando un cuarenta por ciento de analfabetos en las Escuelas de Soldados; notoria elevación del nivel cultural de todo combatiente.

4ª Ni un solo pueblo de la zona del Cuerpo, sin escuela propia; ni un solo niño sin asistir a ella.

5ª Charlas culturales y conferencias en todas las Unidades; colaboración cultural en todos los periódicos murales, absolutamente en todos; en la prensa de la Unidad y general, destacando los progresos y alumnos mejores.

6ª Coros y teatros en todos los Batallones y Unidades Especiales; participación en festivales y actos.

7ª Historia de las Unidades, tenerlos completos y al día; archivo de guerra, en orden perfecto.

1.2. Mitjans

- a) Organizar un aparato cultural.
- b) Cimentar dicho aparato [...].
- c) Conseguir por todos los medios posibles, material escolar y libros.
- d) Abrir concursos de emulación en todas las Unidades, concediendo premios a quienes logren o rebasen los fines propuestos, citas elogiosas en la Orden del Día, en la Prensa, etc.
- e) No desperdiciar ni un solo día, ni una sola hora.

1.3. Aparell cultural

- a) Personal docente: Delegados de Cultura, Milicianos de la Cultura, etc.
- b) Escuelas; horario de clases.
- c) Matrícula y asistencia; manera de asegurarla.
- d) Material escolar y libros de estudio.
- e) Programas culturales: para analfabetos, para semianalfabetos, para cultura general y para ampliación de cultura.
- f) Procedimientos de enseñanza y métodos.
- g) Apéndice a Escuelas.
- h) Escuelas infantiles de los pueblos comprendidos en la zona del Cuerpo.
- i) Bibliotecas y periódicos murales.
- j) Rincones de Cultura y Hogares del Soldado.
- k) Comisiones culturales.

Document mecanoscrit (20 pàgines), conservat a l'Arxivo Històric Nacional, secció Guerra Civil, de Salamanca (Espanya), Polític-Social, Barcelona, lligall 15. P. 1-2.

2. Cròniques sobre festivals artístics de campanya

2.1. J. Buffi, milicià de la Cultura de la 135a brigada mixta del 1r Batalló

Empezó el acto bajo los mejores auspicios. X, el pintoresco pueblecito que la metralla fascista afeó, derrumbando algunos edificios, aparecía festivo, porque absolutamente compenetrado con la lucha que sostenemos, celebra solamente las fiestas dedicadas a los soldados, se adhiere a los combatientes, como un luchador más, asistiendo a las expansiones culturales de los que en su recinto se cobijan.

Por esto quisiera imprimir a estas líneas un sentimiento de sincera gratitud al acogedor pueblo, antifascista cien por cien...

Pues bien; en la iglesia, que tampoco respetó la negra aviación, se celebró el acto...

Lindas muchachas daban colorido a la simpática reunión; y junto al ejemplar soldado, que recuperara para el pueblo, la España hoy gimiente bajo las ensangrentadas botas extranjeras, se veían rudos labradores, alegres chiquillos y agraciadas jóvenes.

Los artistas se superaron en sus actuaciones, y los asistentes al acto, acogieron con la sana alegría que producen los placeres del espíritu, y con repetidos aplausos, los escogidos números que componían el festival.

Los soldados «ruidosos en sus carcajadas» encaramados en los puntos más elevados, no perdían palabra ni movimiento. Sus rostros, radiantes, hubieran hecho desistir a Franco de su sangrienta y fracasada aventura, al compararlos con los mercenarios de sus filas. Felices en sus expansiones intelectuales y educativas, amenazadores en los parapetos, terribles, arrolladores en el avance, celebraban con sus risas, los chistes de los *clowns*.

No entraré en detalles. Todo esto [es] formidable. Los juegos de manos, la charla antifascista, los cantos y las poesías, las agudezas de los payasos, la ejecución musical a cargo de la Orquestina del Cuadro Escénico de la 31 División y el espontáneo coro que entonando el Himno del Ejército Popular, crispaba el férreo puño que aplastará el fascismo.

Mi más sincera felicitación a los organizadores y colaboradores del magno festival; al Comisariado del 1er Bon de la 135 Brigada Mixta y al Cuadro Escénico de la 31 División.

Y para terminar, una consigna «adelante camaradas por la senda reivindicadora de nuestra superación cultural».

J. Buffi. «Festival poetico-lirico-teatral». *Fusil y Libro*, núm. 9 (20-XII-1937), p. 4.

2.2. E. Batalla, milicià de la Cultura de la 133a brigada mixta del 1r Batalló

En el pie mismo de una montaña un pueblecito hay, por cierto algo pintoresco cuyo nombre creemos conveniente no mencionar y que no ha mucho se celebró en el uno de los actos mas simpáticos y atractivos de cuantos existen, un acto de los que cautivan los espiritus que en el se desenvuelven, un festival infantil llevado a cabo por el 1er Batallon de la 133 Brigada Mixta, en colaboración de la escuela primaria de la 31 División y en donde los Milicianos de la Cultura, con gran acierto, prepararon a los niños y niñas para que tomaran parte activa en el mismo.

Asi fué efectivamente, ejecutando 3 bailes ritmicos, cuyos nombres són: «Apertura», «Idiot» y «L'Hereu Riera» y que fueron la admiración de todos los asistentes al acto mencionado. No faltó el recital de Poesías y Canciones Populares que contribuyeron a que resultase un conjunto formidable.

Los *Clowns* de la División con sus acertados chistes y con su trabajo que les caracteriza colaboraron tambien en esta fiesta alegrando aun mas el alma de los pequeños cuyo espiritu palpataba de entusiasmo y satisfacción.

Aquellos niños, aquellas chiquillas, ademas de complacerlos a todos con un juguete que se les regaló al finalizar la fiesta y que recibieron con júbilo indescriptible, les dimos una prueba de nuestro amor, de nuestras simpatías, de nuestra estimación constante hacia aquellos que en un mañana no lejano han de regir los destinos de nuestro historico pais y al mismo tiempo conseguimos en ellos un refinamiento de su sensibilidad y que efectuaran los movimientos con gracia y de manera armonica. Esto equivale a una conquista cultural y esto precisamente es una de las normas esenciales que caracterizan la obra de nuestro Gobierno asi como tambien de nuestro Ejercito Popular.

E. Batalla. «Festival infantil en campaña». *Fusil y Libro*, núm. 14 (5-III-1938), p. [10].

3. Evocació viscuda d'una representació a les trinxeres

Noche de luna. Noche plateada.

Las cordilleras de sacos terreros son, a la luz de la luna, barras de estaño en zig-zag.

Fusiles en silencio.

En su puesto de honor —palacios con barro semilíquido— cascos de acero vigilantes.

La tranquilidad es absoluta.

El poco menos que obligado paqueo de trinchera me parece más tuberculoso que en los días de rabiosa tranquilidad.

Tranquilidad sospechosa.

El paseo entre sacos terreros es, esta noche, turismo puro...

Los camaradas que me acompañan parecen empeñados en convertir mi paseo —hemos quedado que turismo auténtico— en una prueba de *cross country*.

Están nerviosillos bajo su casco de acero.

—Es que no queremos que te lo pierdas, Enrique.

—Un espectáculo de maravilla...

—Sublime.

Y ¡hala! a correr.

A medida que nos acercamos al teatro de campaña nuestro *cross* entre sacos terreros adquiere caracteres de furioso *sprint*.

Me ha parecido observar que desde los parapetos se nos mira con cierta melancolía...

También ellos, por lo visto, correrían hacia el teatro de campaña.

Una plazoleta subterránea —Plaza de Cataluña según un rótulo que cuelga de un saco terrero—. Trinchera de segunda línea...

Y un diminuto teatro de campaña.

La plazoleta —Plaza de Cataluña— está repleta de cascos de acero.

Sentados sobre el barro semilíquido decenas y decenas de soldados.

En el escenario —iluminado por dos Petromax—, un rapsoda. Un rapsoda con pantalón bombacho y cinturón de dinamita...

«Tienen, por eso no lloran

de plomo las calaveras.

Con el alma de charol

vienen por la carretera...»

Minutos más tarde el cuadro escénico de la Brigada se movía con desenvoltura ante los Petroma...

Y ante los cascos de acero.

En la platea un silencio impresionante.

Llegó un enlace del cuartel general. Sigilosamente, se acercó el jefe de la brigada. Y le entregó un sobre.

Segundos después el comandante, desde su localidad —un cajón de *Laffite*— hablaba a sus hombres:

—¡Camaradas! Tenemos que suspender nuestra fiesta. Parece ser que el enemigo prepara un asalto a nuestras posiciones. Cada uno a su puesto, ¡camaradas!

La «Plaza de Cataluña» se inundó de bullicio. Carreras. Gritos...

Y un himno —oración bélica— en los labios: «La Internacional».

Los soldados del cuadro escénico, maquillados, fusil y corazón en ristre, atravesaron la plazoleta.

Un muchacho pelirrojo se les interpuso.

—On aneu, vosaltres?

Y una respuesta a coro.

—Al mateix lloc que tu...

El muchacho pelirrojo corrió hacia el jefe de la Brigada.

—Mi comandante, esos no deben ir.
Y añadió rápido:
—Si los «pelan», ¿qué haremos nosotros?
Y el muchacho pelirrojo se desgañitaba.
A los pocos minutos eran muchos los soldados que suplicaban a su jefe obligase a inactividad bélica a rapsoda y artistas...
Pero ya los muchachos del cuadro escénico —maquillaje bajo el casco de acero— movían el dedo en el gatillo al dictado del corazón.
La noche —noche de luna, noche plateada— se llenó de ruidos. Sonoridad bélica.
El seco estampido de la fusilería adquiría por momentos caracteres apoteósicos.
Las bengalas iluminaban montones de carne. Montones de pánico.
Rostros que se contraen de terror al sentirse acariciados, heridos, por la luz del cohete.
Instantáneamente las camaradas ametralladoras enfocan los montones de carne —montones de pánico.
Tabletean con loca alegría.
Y el tableteo ahoga gritos de angustia y súplicas y maldiciones...
El intento de asalto a nuestras líneas fracasó.
Nuestro contraataque, felicísimo.
Nuevas posiciones. Más tierra de España para españoles.
En la nueva posición, un aguafuerte.
Tendido sobre el barro, exámine, entreabiertos los ojos, el rapsoda.
Un boquete a la altura del corazón —rojo manantial— y vacío de dinamita el cinto.
A su vera, de pie —baja la cabeza, apretados los puños— infinidad de soldados.
Lágrimas.
En primer término el soldado pelirrojo. A su izquierda, inmóvil, el comandante.
Los obuses herían el silencio de la noche.
De vez en cuando, una ráfaga de ametralladora.
El camarada pelirrojo, pegada la vista al suelo, al rapsoda, ha barboteado:
—Y ahora, mi comandante, ¿quién nos dará aquellas inyecciones de optimismo? ¿Qué podremos hacer sin él?
Y prorrumpió en sonoro llanto.
El comandante, sin levantar la cabeza, se pasó el reverso de la mano por los ojos...
Y el rapsoda —entreabiertos los ojos, manantial rojo en el pecho— pareció como si agradeciera el homenaje de lágrimas y puños crispados iniciando una sonrisa...

Enrique Manobens. «Sangre y maquillaje... De mi *Diario de Guerra*». *El Diluvio*, 8-III-1938, p. 8 i 12.

4. Carta personal d'un dels protagonistes del Teatre de Campanya [Josep Reniu]

Avui ha sigut dia de molta activitat per al Grup Artístic. Vaig a contar-te a t'ú el que avui he viscut. Com sempre i a tot moment, tu, estimada, has sigut present amb mi. T'he recordat i enyorat...
Una carabana de mulos, carregat amb tots els instruments musicals, bombo i platets, equipatjes varis, es dirigeix vers al lloc on nosaltres, el Teatre de Campanya, dintre poc actuarem. El camí es llarg i escabrós. Mes de tres hores caminant per corriols muntanyosos i finalment arribem al lloc ont'hi ens esperen els braus minyons del según batalló de la nostra Brigada. Aquí es ont actuarem. Les cares dels soldats combatents, s'illuminen de joia, al veure els estris musicals. Saborejen per endavant el que dintre breus moments van a gaudir. Per uns instants el nostre Teatre de Campanya

els farà oblidar de les agrors de la lluita. Meritosa tasca la nostra!

Comença la representació. Atents tots, els soldats rodejen, impacients, el marc que ens ha de servir d'escenari. Sentats damunt la catifa verdosa del prat, mostren, àvits, la curiositats que els domina. Ai las! Talment diries que sont infants! Comença la representació. Els centinelles desde el seu lloc d'avançada giran l'esguard vers la festa. L'anima els fuig, abandona la guardia. Només resta, vigilant l'enemic, materia i fusell, casc y disfressa. Comença la representació. L'orquestra l'inicia amb un airós pas-doble. La música ressona per les muntanyes i fa bategar el cor dels ofents. Tothom aplaudeix frenèticament.

El bariton Aguilar, canta unes romances, «katiuska» i d'altres, que son estrepitosament aplaudides pels concurrents.

Em toca el torn a mi. I els recito unes poesias que també els hi plauen força. Representem, seguidament, una obreta teatral original del meu amic Elisard. La trama interessa i els companys soldats segueixen atentament el curs de la mateixa. Quan s'acaba (no dic quan la cortina es clou) ens aplaudeixen entusiasmats.

El violinista Gonzalez Juan, interpreta magistralment boniques composicions. El só melodiós que arrenca del tendre instrument, perdentse trinxera enllà, fa recordar d'aquelles hores lánquides passades aprop l'estimada. Tothom resta pregonament emocionat.

Els *clowns*, els pallassos Senders and Macovi, amb les cares maquillades grotescament, amb els vestits exageradament ridículs i amb els seus cèlebrats acudits, xistos i parodies, plauen fins al deliri als soldats tots. Rialles frescas i grasses, s'oieixen arreu. Alibol, l'excentric parodista, barret fort i guants blancs, amb les seves cançons atrevides i poca-soltes, arriba a captivar per ço mateix, per poca-solta, als concurrents.

Ironi, l'il·lusionista Ironi, embadaleix, extasis i no deixa endevinar la trampa, als soldats combatents, que al finalitzá cada treball, es fervorosament aplaudit.

Per finalitzá, l'orquestra, dirigida per Josep Casas, interpreta Jazz-Hoot i per colofó l'himne de la 31 Divisió.

Hem lograt, avui com sempre, distreure al combatent del sofriment que aquesta crua lluita li reporta. L'hem fet somriure i ésser optimista. Nosaltres, al igual que ell, sentim la mateixa sensació de benaurança. El 'Teatre de Campaña' ha fet el seu miracle.

A les set del vespre, retornem a la Brigada. La festa ha finit. L'alegria ha passat.

Que emocionants que sont aquestes representacions del Teatre de Campaña, al peu de les trinxeres i a la claror moltes vegades de la lluna. Et fan estremir de belles recordances.

Demá hi há projectada una festa, amb motiu de la innauguració del periodic mural de la Secció de Caballeria a que perteneix el Teatre de Campaña. Ja et contaré...

Pep Duran, Pablo López, Marcel Panadés, Nina Pawlowsky i Àngels Puigmartí. *Apuntes sobre teatro durante la guerra civil en Barcelona, Mataró y pueblos y ciudades vecinas*. Treball d'equip de 1r d'escenografia, 1975-1976. P. [28-30].

NOTES

1. La difusió cultural es programà amb plans concrets de treball molt elaborats, com el que confecionà —en una fase molt avançada respecte d'altres unitats— el Comissariat del V Cos de l'Exèrcit de l'Ebre (el d'Enrique Líster) per als comissaris de totes les unitats, serveis i armes, que s'havia de realitzar del 25 de novembre al 25 de desembre de 1938. En aquest pla detallat d'un dels cossos comunists més hiperorganitzats es definien, entre altres aspectes d'interès sobre la programació i la metodologia, les *finalitats*, els *mitjans* i l'*aparell cultural* necessaris per encaminar una intensa activitat cultural i

educativa (vegeu un fragment d'aquest document a l'apèndix 1). Pel que fa específicament al teatre, el Comissariat del V Cos proposava d'organitzar funcions «en los lugares donde se hallen acantonadas las Unidades en reserva. Utilizando también la colaboración de algún cuadro de artistas profesionales de variedades, guardando siempre el buen gusto, huyendo de la chabacanería. ¡25 funciones de teatro por los cuadros artísticos de las Unidades en cada División!» Així mateix, considerava escaient de dur a cap «concursos para la presentación de pequeñas obras de teatro sobre temas orientados en los momentos históricos que está viviendo el pueblo español por su Independencia. Obras de teatro, que una vez premiadas serían representadas por los cuadros artísticos de las Unidades. ¡Un concurso cada División!» (p. 10). Tocant a l'organització de funcions de teatre als pobles, prescrivía unes dues funcions en cadascun «a cargo de los cuadros artísticos de los Batallones» (p. 11). Un altre àmbit d'actuació prioritària, a més de la realització addicional de festivals en diversos serveis i armes, se centrava en els hospitals, on el Comissariat animava a intensificar el «treball polític» amb la creació de quadres artístics (p. 17). [Document mecanoscrit (20 pàgines) conservat a l'Archivo Histórico Nacional, secció Guerra Civil, de Salamanca, Político-Social, Barcelona, lligall 15.]

2. Com és sabut, una vegada aconseguida la militarització de les forces republicanes, després d'un procés que s'inicià oficialment a partir d'octubre del 1936 i que es perllongà fins al juny del 1937, l'estructura del nou Exèrcit Popular, lluny de ser revolucionària, se cenyia al model tradicional. Sobre els aspectes militars, vegeu Michael Alpert, *El ejército republicano en la guerra civil* (Barcelona: Ibérica de Ediciones y Publicaciones, 1977).
3. Vegeu Alpert, *El ejército Republicano en la guerra civil*, especialment les p. 191-197.
4. Christopher H. Cobb ha coincidit amb Alpert en la valoració de les ambigüitats entorn de la creació del Comissariat des dels primers moments de la guerra com una iniciativa nascuda espontàniament l'estiu del 1936 i oficialitzada més tard. Vegeu Christopher H. Cobb, *Los Milicianos de la Cultura* (Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea Argitarapen Zerbitzua, 1995), p. 112.
5. Decret del 15-X-1936 (*Gaceta de Madrid*, 16-X-1936).
6. *Ibidem*.
7. Sobre la configuració i el desenvolupament del Comissariat, vegeu Alpert, *El ejército Republicano en la guerra civil*, p. 191-227, i, des d'una òptica procomunista, Santiago Álvarez, *Los comisarios políticos en el Ejército Popular de la República. Aportaciones de la Guerra Civil española (1936-1939). Testimonio y reflexión* (Sada, A Coruña: Edició Do Castro, 1989), especialment les p. 79-87.
8. Segons Gonzalo Soler, els comissaris polítics havien de preparar-se intel·lectualment (conèixer història, geografia, idiomes, estratègia militar) i, quant a la seva filiació política, no havien ni podien mostrar-se partidistes, ja que, com a homes de confiança de l'Estat, controlaven l'administració i l'orientació dels soldats republicans. Tots els seus esforços havien d'encaminar-se, en definitiva, a mantenir la unitat material i espiritual dels combatents (Gonzalo Soler, «La razón de ser de los Comisarios Políticos de Guerra», *El Noticiero Universal*, 18-X-1937, pàg. 2).
9. Vegeu Juan M. Fernández Soria, «Tarea educativo-cultural de los comisarios políticos en la Guerra Civil Española», *Revista de Ciencias de la Educación* [Madrid], any XXIX, núm. 116 (octubre-desembre de 1983), p. 467-482.
10. Álvarez, *Los comisarios políticos en el Ejército Popular de la República*, p. 144.

11. Cal remarcar que, com ha indicat Álvarez, la guerra i la revolució espanyoles tenien una idiosin- cràsia tal que impedeix considerar el Comissariat com un producte mimètic d'experiències similars de la Revolució Francesa o de la Soviètica, vist que —malgrat les diferents concepcions que tenien els sectors republicans en aquest sentit— la lluita es lliurava «en defensa de la legalidad constitucional y por una República Democrática asentada en el pueblo» (*ibídem*, p. 98).

12. Per a Gregorio Borao, subinspector de Premsa i Propaganda de les Milícies de la Cultura, «su origen no puede ser más popular y espontáneo y la decisión de dar estado legal al asunto corroboró la identidad, sin precedentes tan diáfanos, establecida entre los anhelos del pueblo y los hombres repre- sentativos. En los días de la defensa de Madrid unos maestros españoles se decidieron ir a las mismas trincheras para aprovechar los ocios forzosos del soldado y acabar con la triste realidad del analfabe- tismo español» («Las Milicias de la Cultura. Han conseguido librar del analfabetismo a 105.000 solda- dos del ejército popular», *Ilustración Ibérica*, núm. 4 [juliol-octubre del 1938], p. 2).

13. Decret del 30-I-1937 (*Gaceta de la República*, 2-II-1937).

14. Carles Fontserè ha assenyalat que l'activitat dels Milicians de la Cultura, la majoria mestres de professió, es trobava subjecta a la disciplina militar i es dirigia fonamentalment a un triple objectiu: l'era- dicació de l'analfabetisme, l'ampliació cultural i l'educació sociopolítica (*Memòries d'un cartellista català, 1931-1939* [Barcelona: Pòrtic, 1995], p. 410-411). En aquest sentit, les consignes que es llançaven des dels primers números de la revista *Armas y Letras*, portaveu de les Milícies de la Cultura, eren revela- dores de l'*agitprop* singularment comunista: «Odiar el fascismo es aprender a amar la cultura», «Las Milicias de la Cultura han sido creadas para desterrar el analfabetismo de las filas del glorioso Ejército de la República. Soldado: asiste a las clases», «Los pueblos cultos han vencido siempre a sus opresores» (núm. 1 [I-VIII-1937], p. 3, 5 i 8, respectivament); «El libro y el fusil deben ser los mejores amigos de nuestros combatientes», «El fascismo fomenta la incultura, porque sabe que así es más fácil domi- nar al pueblo. Por algo los hombres cultos son enemigos del fascismo», «La cultura del pueblo es una de las armas más eficaces en la lucha contra el fascismo» (núm. 2 [I-IX-1937], p. 4, 6, 8, respectiva- ment); «La cultura es la bandera de la libertad», «La República quiere un Ejército de hombres cons- cientes y libres. Para conseguirlo fueron creadas las Milicias de la Cultura», «En el Ejército Regular habría sólo héroes si cada soldado tuviera un exacto conocimiento de lo que es y significa el fas- cismo» (núm. 3 [I-X-1937], p. 2, 4, 5, respectivament). Sobre les Milícies de la Cultura, vegeu Juan Manuel Fernández Soria, *Educación y cultura en la guerra civil. España 1936-39* (València: Nau Llibres, 1984), p. 49-67, i Cobb, *Los Milicianos de la Cultura*.

15. Vegeu els interessants comentaris que Cobb aporta en analitzar els textos oficials, emanats del Ministeri d'Instrucció Pública, que concernien a les Milícies de la Cultura a *Los Milicianos de la Cultura*, p. 52-54.

16. Entre les funcions culturals encarregades als Serveis de Cultura al Front, es projectà l'organització de les Milícies de la Cultura, integrades per mestres catalans que haurien de complir la seva missió en les unitats militars formades majoritàriament per soldats catalans. Per fer-ho realitat, se sollicitaria al Ministeri d'Instrucció Pública la gestió de la part corresponent del que disposava el Decret del Govern de la República del 30 de gener de 1937 que creava les Milícies de la Cultura (Decret del 13-IX-1937, *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 16-IX-1937). El Ministeri, com ha apuntat Maria Campillo, es reservà totes les facultats, àdhuc el nomenament de càrrecs, de manera que fou impossible la creació d'un cos de mestres catalans que integressin les Milícies de la Cultura. Vegeu, sobre aquest punt, Carles

Pi i Sunyer, *La guerra 1936-1939. Memòries* (Barcelona: Pòrtic, 1986), p. 147-148; Maria Campillo, *Escriptors catalans i compromís antifeixista* (Barcelona: Curial Edicions Catalanes, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994), p. 228-242, i *ídem*, «Carles Pi i Sunyer, conseller de Cultura en temps de guerra», a *Carles Pi i Sunyer. 1888-1971* (Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995), p. 155-191.

17. A finals de 1937, a *Armas y Letras* s'afirmava que les Milícies, com a «fuerza de choque del Ministerio de Instrucción Pública, en su titánica labor cultural dentro del Ejército Popular, hoy con orgullo y alta la voz, pregona por todos los frentes, y sus palabras tienen eco en las trincheras, que la lucha contra el analfabetismo tiene cuerpo, y es dura su silueta. Queremos una España libre y culta. La primera aspiración la está conquistando a sangre y pólvora nuestro Ejército, la segunda la garantiza *Milicias de la Cultura*» («Editorial», *Armas y Letras*, núm. 4-5 [novembre-desembre del 1937], p. 3). Aquesta tasca, segons es reconeixia explícitament, arrencava de la necessitat de lluitar de manera enèrgica contra l'analfabetisme i la incultura que venien de temps enrere. La creació de biblioteques, llars del combatent, periòdics murals, etc., era tan sols una part dels projectes que es volien endegar, ja que la missió de les Milícies aspirava a ser molt més àmplia: «Tenemos en vías de realización varios equipos volantes de teatro y cine que recorrerán las trincheras en una misión meramente instructiva y deleitadora. Reproducciones seleccionadas de las obras de arte de nuestros pintores y escultores, ediciones de romances y otras composiciones poéticas clásicas y modernas, discos en los que recogeremos canciones folklóricas españolas, etc., aficionarán a nuestros combatientes a unos placeres que les estaban vedados impidiéndoles abandonar los vicios en que hasta ahora ocupaban sus ratos de ocio» («Nuestro propósito», *Armas y Letras*, núm. 1 [I-VIII-1937], p. 1).

18. Sobre els instruments de comunicació i extensió cultural en l'exèrcit republicà (la premsa militar, el periòdic mural, el llibre, la ràdio, el cinema), vegeu Juan Manuel Fernández Soria, «Medios de comunicación y extensión cultural en el Ejército republicano», a *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil, vol. II. España (1931-1939). II Encuentro de la Prensa, dirigido por Manuel Tuñón de Lara*, edició a cura de C. Garitaonandía, J. L. de Granja, S. de Pablo (Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitateko, Argitarapen Zerbitzua, 1990), p. 376-401. D'altra banda, a propòsit de l'entramat cultural i educatiu republicà que conformaren entitats molt diverses i coincidents a l'hora d'endegar campanyes d'alfabetització i de culturització (Milícies de la Cultura, Brigades Volants, Cultura Popular, Altaveu del Front, Clubs d'Educació a l'Exèrcit, Universitats Populares, Missions Pedagògiques, Secció de Biblioteques del Ministeri d'Instrucció Pública, etcètera), vegeu Fernández Soria, *Educación y cultura en la guerra civil*, p. 49-97, i, específicament, sobre la «xarxa» cultural i educativa anarquista (Ateneus Llibertaris, Batxillerat Confederal, Estudis Superiors, Escoles de Militants, Mujeres Libres, Col·lectivitats, Joventuts Llibertàries, etc.), vegeu *íbidem*, p. 100-118. Per a l'anàlisi de l'actuació educativa de les Joventuts Socialistes Unificades i de les Joventuts Llibertàries, vegeu també, respectivament, Fernández Soria, *Juventud, ideología y Educación. El compromiso educativo de las Juventudes Socialistas Unificadas* (València: Universitat de València, 1992), i *ídem*, *Cultura y Libertad. La educación en las Juventudes Libertarias. 1936-1939* (València: Universitat de València, 1996). Quant a l'actuació dels organismes vinculats a la Generalitat de Catalunya, vegeu Campillo, *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*, i Maria C. Cugueró i Conchello, Maria Teresa Boada i Vilallonga, Vicenç Allué i Blanch, *El Servei de Biblioteques del Front 1936-1939* (Barcelona: Diputació de Barcelona, 1995).

19. «La magnífica tarea de las Milicias de la Cultura. Cultura en la guerra», *La Vanguardia*, 11-VIII-1938, p. 1-2.

20. *Ibidem*, p. 2. Al juliol del 1938, el resultat obtingut per les Milícies de la Cultura, segons la mateixa font, era el següent: 105.500 soldats alliberats de l'analfabetisme; 980 biblioteques creades; més de 2.500 escoles instal·lades en trinxeres, quarters i hospitals, i 150 llars del soldat, «cuya misión —la palabra *hogar* lo señala ampliamente— es dar en lo posible al combatiente calor de una casa propia, el ambiente afectuoso y propicio para las horas de tregua o descenso en la pelea».

21. A criteri de Marcial L. Blasco, inspector general de les Milícies de la Cultura, «las Misiones Pedagógicas de la República, cuyo Patronato fue disuelto, padecían un error que la experiencia aforó: No se puede llevar la civilización en un carro y enseñar y marcharse luego, con la música a otra parte. El intento era nobilísimo, pero le faltaba sentido práctico, espíritu de combate, conocimiento de la realidad de España. Con el dedo, casi al azar, saltaba el nombre de una aldea ignorada, y allá se iban unos jóvenes de buena voluntad. ¿Pero qué podían hacer? Poca cosa; un poco de cine, música, teatro clásico y, entre otros, modelos de Berruguete para explicárselos al pueblo; las mozas del lugar se comunicaban con afán malsano la novedad inusitada de sexos y senos exhibidos solemnemente por los forasteros. [...] Milicias de la Cultura, en la paz, puede ser un cuerpo civil, de combate por la cultura, ya que la cultura ha de ser popular porque al pueblo se le debe, y sólo militar para el técnico al que se le confía la libertad y la independencia del país» («Las Milicias de la Cultura. Han conseguido librar del analfabetismo a 105.000 soldados del ejército popular», *Ilustración Ibérica*, núm. 4 [juliol-octubre del 1938], p. 3).

22. L'èmfasi que, des d'àmbits ideològics diversos, es va posar entorn de la necessitat d'acabar d'una vegada amb la «xacra» social de l'analfabetisme era l'evidència sociològica que els resultats pedagògics republicans no havien atès èxits tan brillants com es podria esperar (baldament l'esforç educacional fos, sens dubte, impressionant) i, per tant, que hi havia unes franges àmplies de la població espanyola completament il·litrades (vegeu, per exemple, Mariano Pérez Galán, *La enseñanza en la Segunda República Española* [Madrid: Cuadernos para el diàlogo, 1975], i Christopher H. Cobb, «La animación socio-cultural durante la II República española», a *Peuple, mouvement ouvrier, culture dans l'Espagne contemporaine* [París: Presses Universitaires de Vicennes, 1990], p. 279-288). L'imperatiu de la guerra i els valors socioculturals republicans feien urgent, en aquest context, d'agilitar al màxim l'alfabetització i la culturització dels combatents, atès que justament, si es manifestaven les diferències abismals que separaven l'exèrcit dels uns i dels altres (àdhuc davant la narcotitzada opinió internacional), s'era molt més coherent en la defensa d'uns valors democràtics amenaçats pel feixisme.

23. Cobb, *Los Milicianos de la Cultura*, p. 13.

24. Una de les característiques peculiars de l'exèrcit republicà fou el gran ventall de publicacions periòdiques (butlletins, revistes, fulls volants) que s'editaren en les diverses unitats militars. Fins al punt que, com ha indicat Alpert, durant la tardor del 1937, el Comissariat creà una Inspecció de premsa que s'encarregaria d'establir unes directrius concretes per a les publicacions militars. Aquestes directrius consistien en el fet que els redactors «debían concentrar sus esfuerzos en describir el carácter de la contienda, en la campaña de alfabetización y en los problemas internos de la unidad» (Alpert, *El ejército republicano en la guerra civil*, p. 20). *Fusil y Libro* servaria, en certa manera, aquestes orientacions.

25. «Editorial. Nuestro propósito. Nuestro periódico», *Fusil y Libro*, núm. 1 (6-X-1937), p. [3].

26. Les pàgines artesanals de *Fusil y Libro* es feren ressò de les activitats realitzades per les Milícies de la Cultura de la 31a Divisió respecte a les classes impartides, els soldats que hi assistien, les conferències realitzades, etc., i deixaren constància, per tant, d'una acció considerable que invitava altres unitats

a l'emulació. En els quatre primers mesos de la seva actuació, el resultat global era el següent: s'ensenyà a llegir i escriure 115 soldats analfabets; s'impertiren prop de 4.000 classes i més de 100 conferències culturals, i es col·laborà amb el Comissariat en la creació i ampliació de biblioteques, llars del soldat i periòdics murals (Milícies de la Cultura, 31a Divisió [Siétamo 20 de desembre de 1937], «A los combatientes de la 31 División», *Fusil y Libro*, núm. 9 [20-XII-1937], p. [9]). Alguns balanços més detallats ofereixen una idea aproximada i, sens dubte parcial, de la labor de les Milícies: a) al setembre del 1937, el nombre de Milicians de la Cultura era de 16, s'havia impartit 703 classes, hi havien assistit 209 analfabets, 104 semianalfabets i 280 en les de cultura general; el total d'alumnes era de 593; les classes diàries eren 24 i el nombre de conferències, 31 («Pantalla cultural: Estadística», *Fusil y Libro*, núm. 1 [6-X-1937], p. 5); b) a l'octubre, l'estadística dels treballs realitzats per dues brigades era la següent: 245 classes, 16 escoles en funcionament, 46 grups; 162 analfabets, 107 semianalfabets i 123 de cultura general; s'oferiren durant la setmana 6 conferències o xerrades («Pantalla cultural», *Fusil y Libro*, núm. 4 [26-X-1937], p. 5); c) en acabar el mes d'octubre, l'estadística projectava les xifres generals següents: 1.346 classes ofertes; 25 conferències; 12 articles publicats; 929 alumnes, distribuïts en: 215 analfabets, 206 semianalfabets, 508 de cultura general; 39 alumnes aprengueren a llegir i escriure; 29 escoles en funcionament, amb 49 grups («Pantalla Cultural», *Fusil y Libro*, núm. 5 [5-XI-1937], p. 5), i, per acabar, d) al novembre, els resultats eren: 807 alumnes assistents a les classes, distribuïts en: 203 analfabets, 259 semianalfabets, 345 de cultura general; 35 soldats aprengueren a llegir i escriure; 739 classes col·lectives i 112 individuals; 39 escoles en funcionament; 22 biblioteques organitzades amb un total de 3.600 volums; 41 conferències culturals realitzades i 19 articles publicats a la premsa del front i de la rereguarda («Estadística», *Fusil y Libro*, núm. 9 [20-XII-1937], p. 3). No cal dir que la manca de dades absolutament fiables per avaluar els resultats fa impossible de mesurar la possibilitat d'exageracions propagandístiques o, simplement, de diferències de conceptualització o de grau. Per a una anàlisi de qüestions de mètode, vegeu l'assaig mencionat *Los Milicianos de la Cultura*, de Cobb.

27. Val a dir que pertanyien al PSUC tant el comissari de la 31a Divisió, Josep Miret i Musté, com els comissaris de les Brigades (Agustí Vidal i Roger, Brigada núm. 133a; Àlvar Cartea i Juan, núm. 134a, i Arturo Quintana i Casanova, núm. 135a).

28. «Reorganización: Sobre la marcha», *Fusil y Libro*, núm. 5 (5-XI-1937), p. 1-2.

29. L'eficàcia del servei realitzat per les Milícies de la Cultura i l'experiència aconseguida durant el seu funcionament feien aconsellable, segons la disposició signada per Jesús Hernández, com a inspector general de les Milícies de la Cultura, d'introduir en la seva organització «algunas modificaciones que lo adapten mejor a la estructura actual del Ejército Popular, a fin de que su eficacia alcance el mayor grado posible» (Ordre del 15-XII-1937, *Gaceta de la República*, 21-XII-1937).

30. «Editorial. Hay que intensificar la cultura general», *Fusil y Libro*, núm. 7-8 (10-XII-1937), p. 1.

31. Milícies de la Cultura, 134 Brigada Mixta, «Camaradas soldados: leed, estudiad», *Fusil y Libro*, núm. 9 (20-XII-1937), p. 1.

32. Milícies de la Cultura, 31 Divisió [Siétamo 20 de desembre de 1937], «A los combatientes de la 31 División», *Fusil y Libro*, núm. 9 (20-XII-1937), p. [9].

33. «Editorial», *Fusil y Libro*, núm. 12 (25-I-1938), p. 1. *Fusil y Libro* publicà insistentment crides als combatents perquè participessin en l'esforç cultural de les Milícies. En les seves pàgines es recolliren mostres d'agraïment dels soldats de la divisió, com il·lustren les opinions de Felio Simón, soldat de la 4a

Companyia del 537è Batalló, i de J. A. Ruso, del 2n Batalló de la 134a Brigada. Com a soldat de l'Exèrcit Popular, Felio Simón se n'orgullia de l'obra cultural del govern de la República i considerava que era molt positiu que s'hagués dut la cultura a les trinxeres per reduir l'analfabetisme, ja que «si al enemigo exterior, al que tenemos delante de los parapetos, se le vence asaltando sus posiciones con la bayoneta, al enemigo interior, al fascismo emboscado, se le vence desterrando al analfabetismo y la ignorancia, y asimilando la cultura y la educación que con la mayor voluntad e intención nos son ofrecidas» ([En campaña, 15 de gener de 1938] «Desde el parapeto. La Cultura se difunde», *Fusil y Libro*, núm. 12 [25-I-1938], p. 3). Per la seva banda, J. A. Ruso apostava per una concepció de la cultura com a pedra de toc dels conflictes socials: «Si todos los hombres poseyéramos el grado de cultura necesario, no existirían antagonismos inhumanos ni existirían el odio, la ambición, el desprecio, ni el orgullo; por lo tanto tampoco existirían las guerras originadas tan sólo por la ambición de unos seres que se creen superiores a los otros, y que llevan al mundo hacia una matanza sin límites. / Hoy hacemos la guerra porque aquella casta nos quería hundir en la ignorancia en la esclavitud, pero nosotros, dueños ya del concepto de la cultura, nos levantamos en defensa de nuestra libertad por amor al estudio y a la razón. / Luchamos porque tenemos razón y porque amamos la cultura y el progreso» («La Razón y la cultura», *Fusil y Libro*, núm. 12 [25-I-1938], p. 2).

34. «Editorial», *Fusil y Libro*, núm. 12 (25-I-1938), p. 1. L'escriptor català J. Roure-Torrent assenyalava les xifres següents, un mes després: «La 31 Divisió, enmig del retransnyir de les armes, ha creat, durant aquests sis mesos, 22 biblioteques, 16 llars i 37 racons, 50 escoles, etc.; ha donat 4.672 classes i ha organitzat 661 conferències i prop de 2.000 actes diversos; ha fundat un teatre de campanya; ha estès l'obra instructiva als pobles on es troba la divisió, en els quals ha creat escoles. De 308 analfabets que tenia aquesta divisió, han après de llegir i escriure en tres mesos 121 soldats; dels 274 semianalfabets amb què comptava, 201 acudeixen a l'escola» (J. Roure-Torrent, «El poble té el seu exèrcit», *Meridià*, núm. 7 [25-II-1938], p. 2).

35. «Editorial», *Fusil y Libro*, núm. 12 (25-I-1938), p. 1.

36. «Editorial», *Fusil y Libro*, núm. 13 (15-II-1938), p. 1.

37. *Ibidem*.

38. «Editorial», *Fusil y Libro*, núm. 14 (5-III-1938), p. 3.

39. La Conferència Nacional de les Milícies de la Cultura s'havia proposat —ultra treballar per una estructuració més eficient i potenciar la instrucció en els coneixements de capacitat militar— organitzar millor el teatre i el cinema, el desenvolupament dels quals havia preocupat ja a la Inspecció General de Milícies. De fet, per més que funcionessin alguns equips, es reconeixia que se n'havia de valorar millor l'eficàcia i intensificar-ne el funcionament («La Conferència Nacional de Milícies de la Cultura», *Armas y letras*, núm. 2 [I-IX-1937], p. 2).

40. En certa manera, altres activitats culturals impulsades pel Comissariat de Guerra de la 31a Divisió, amb el suport de les Milícies de la Cultura, servien, en conjunt, per posar de relleu «la capacidad intelectual de nuestro Ejército» i, així mateix, donar un «amplio cauce a las inquietudes culturales, artísticas y políticas de nuestros combatientes», segons es declarava en els prolegòmens de les bases d'un concurs «artístico-literario-político» organitzat al gener del 1938. Aquest concurs es basava en la temàtica bèl·lica i admetia dibuixos, poemes, contes i treballs polítics. Per a cada modalitat, es fixaven tres premis que consistien en «un reloj de pulsera, una pluma estilográfica, y un cuchillo de acero de cam-

pañia, a elegir por el orden de selección que establezca con el Jurado», a més de la publicació en forma de fullet dels treballs escrits («Concurso literario: Bases del concurso», *Fusil y Libro*, núm. 12 [25-I-1938], p. 6-7).

41. Miquel Mora, «Paper del Comissariat de Guerra. Organització del Teatre de Campanya», *La Rambla*, 10-II-1938, p. 3.
42. En la 31a Divisió hi havia una quantitat notable de combatents catalans, fins al punt que *Fusil y Libro* arribà a publicar alguns articles en català i que el seu elenc artístic centrà les seves activitats de rereguarda en l'àrea de Barcelona i els seus voltants, amb la representació de peces escrites en llengua catalana.
43. Miquel Mora, «Paper del Comissariat de Guerra. Organització del Teatre de Campanya», *La Rambla*, 10-II-1938, p. 3.
44. Vegeu Francesc Foguet i Boreu, «Erwin Piscator a Catalunya (1936)», *Serra d'Or*, núm. 460 (abril del 1998), p. 72-75.
45. La necessitat de dotar-se de peces dramàtiques que escrivissin els mateixos soldats i que expressessin l'actualitat bèl·lica amb un enfocament educatiu devia ser comuna a les unitats de l'exèrcit republicà teatralment més dinàmiques. D'ací ve que, per exemple, el Comissariat General de l'Exèrcit de Terra, per mitjà de la seva Secció de Premsa i Propaganda, convoqués un concurs al final del 1938, designat com a «Teatre de Guerra», el qual venia a fer-se ressò de les activitats culturals i específicament teatrals que s'estaven duent a terme en diverses unitats de l'Exèrcit Popular. Així, amb el propòsit explícit de donar amplitud al moviment de ressorgiment artístic, el concurs de lliure concurrència estava destinat a obres que havien d'ajustar-se a les limitacions següents: havien de ser d'un acte únic i un sol quadre, la seva representació no havia de durar més de trenta minuts i s'havia d'emmotllar a actors masculins (cinc o sis, pel cap alt). Els criteris d'acceptació es guiaven per consideracions molt concretes: «a) Actualidad de los temas. / b) Valor educativo de las obras. / c) Dramatización de hechos y episodios de nuestra guerra. / d) Valor literario». A més, les bases especificaven que «una obra de buen contenido, no será rechazada porque revele falta de experiencia en el autor; será premiada a condición de que la Sección de Propaganda pueda quedar en libertad para introducir en ella oportunas modificaciones en cuanto a su construcción escénica». Les obres acceptades serien premiades atenent a una escala que variava des de 300 (més tard es fixà com a premi mínim 500 ptes.) fins a 1.000 pessetes i passarien a ser propietat de la Secció de Propaganda i Premsa del Comissariat General de l'Exèrcit de Terra. El termini d'acceptació d'obres acabava el 31 de gener de 1939, tot i que ja a començament del mateix mes s'anima els aspirants a enviar-les al més aviat possible, atès que, segons sembla, el jurat qualificador inicià en aquelles dates la lectura dels originals enviats. Amb tot, segurament la precipitació dels esdeveniments obligà a abandonar la iniciativa. Vegeu «Teatralerías. Un concurso de "Teatro de Guerra"», *La Noche*, 17-XII-1938, p. 2; «Un concurso de teatro», *La Vanguardia*, 17-XII-1938, p. 4; «Un concurs de Teatre de Guerra», *La Publicitat*, 17-XII-1938, p. 2, i «El Concurs de Teatre de Guerra obert pel Comissariat General de l'Exèrcit», *La Publicitat*, 5-I-1939, p. 2.
46. «Noticias», *Fusil y Libro*, núm. 7-8 (10-XII-1937), p. 11.
47. «Noticias», *Fusil y Libro*, núm. 5 (5-XI-1937), p. 10-11.
48. «Festival», *Fusil y Libro*, núm. 10-11 (5-I-1938), p. 2.
49. «Hablaron Ricardo Dalmau Mininis por la 134 Brigada. Soldado Agustín Jolis, por el Cuartel

General. Soldado Simón Lloró, por la 134 Brigada. Oficial El Comisario de Guerra de la 134 Brigada. El Comisario de la 31 División. Y el Jefe de E. M. de la División» («Noticias», *Fusil y Libro*, núm. 5 [5-XI-1937], p. 10-11).

50. «Noticias», *Fusil y Libro*, núm. 5 (5-XI-1937), p. 10-11. Uns quants dies abans, el 14 d'octubre tingué lloc, a les posicions del sector de La Granja, la inauguració d'una Llar del Soldat, amb l'assistència dels caps militars i comissariats. Hi hagué parlaments i, a la tarda, es féu un festival artístic «en el que rivalizaron en dotes los mismos soldados». I el 24 d'octubre, aquesta vegada a Siétamo, el Comissariat de la divisió organitzà un altre festival com a obsequi als alumnes de l'Acadèmia Regimental. Hi actuà el grup escènic del Comissariat, que presentà alguns dels números del seu variat programa, amb gran acceptació del públic («Noticias», *Fusil y Libro*, núm. 4 [26-X-1937], p. 6).

51. «Antes de la función teatral, hablaron a los soldados, Miret, responsable de Milicias de la Cultura de la Brigada, el Comisariado del Batallón, el de la Brigada, Argüelles, y la representación de la oficialidad y Jefes de la División» («Noticias», *Fusil y Libro*, núm. 5 [5-XI-1937], p. 10-11). En aquelles mateixes dates, el grup escènic de la 31a Divisió actuà a Tierz, en una festa organitzada pel Comissariat del 1r Batalló de la 133a Brigada Mixta, amb motiu de la inauguració d'una escola oferta pel Comissariat al poble («Hubo parlamentos; diversos números de variedades; clowns, que hicieron las delicias de los chiquillos, quienes además fueron obsequiados con una merienda. / El Miliciano de la Cultura de dicho Batallón, E. Batalla, tomó parte en el festival, dirigiendo breves palabras a los concurrentes, campesinos y soldados y presentando los diversos números de la fiesta», *ibídem*).

52. Com a mostra, vegeu les cròniques de J. Buffi, Milicià de la Cultura de la 135a Brigada mixta del 1r Batalló, i E. Batalla, Milicià de la Cultura de la 133a Brigada mixta del mateix Batalló, recollides a l'apèndix 2.

53. «Cuadro escénico», *Fusil y Libro*, núm. 14 (5-III-1938), p. [10].

54. Vegeu Teodor Garriga, *La meva vida i Ràdio Associació de Catalunya* (Barcelona: Proa, 1998), especialment p. 81-85. Cal indicar que, com a subcomissari general, la feina de Crescenciano Bilbao a favor de la unitat dels combatents antifeixistes fou elogiada pels caps, els comissaris, els oficials, els delegats polítics i els soldats de la 135a Brigada de la 31a Divisió amb una carta datada a Nueno (Osca) al mes de novembre de 1937, en la qual li testimoniaven la seva adhesió al Front Popular i a l'obra de reforçament d'aquest que impulsava el Comissariat de l'Exèrcit de l'Est. Els combatents expressaven un detallat —i molt significatiu— programa de principis d'actuació política, social i econòmica, adreçat a la participació activa de la rereguarda en la guerra: 1) consolidar la unitat antifeixista a través del Front Popular a la rereguarda catalana i espanyola, de la mateixa manera que es feia al front, per conjuminar voluntats contra el feixisme; 2) incrementar la capacitat productiva dels obrers i camperols de la rereguarda «trabajando horas extraordinarias, acelerando el ritmo en progresión geométrica, prescindiendo de descansos, si así es necesario, para suministrar a nuestro Ejército todas las armas, municiones, ropa y comestibles que precisamos; pues para nosotros hace días que se acabó, conscientemente, la jornada regular de trabajo, y se acabaron las fiestas»; 3) depurar la rereguarda, vetllar per les manobres d'emboscats i quintacolumnistes, i obligar els representants del Front Popular a «desencadenar una lucha organizada e implacable contra todos los enchufistas y filofascistas, porque unos y otros sólo laboran por nuestra derrota»; 4) desenvolupar una política austera i enèrgica de proveïment de les masses obreres i camperoles, «impidiendo toda desorganización en este sentido, que conduce inevitablemente al resurgimiento de los acaparadores y aprovechados: animales dañinos a la salud pública del

antifascismo, que no tienen por qué vivir en estas horas de lucha y de sacrificio»; 5) imposar una moral de guerra, amb el tancament de «los grandes restaurantes, los cabarets y todos los antros de descomposición de nuestra retaguardia, donde continúa deambulando todo un ejército de parásitos, mientras las madres obreras ofrenden, con resignación sublime, el sacrificio de sus hijos»; 6) aplicar «mano dura» contra la *quinta columna* i enviar els presos enemics de la República al front, «para que construyan buenas carreteras para podernos mover en la medida y rapidez que las circunstancias lo exijan». Els combatents de la 135a Brigada consideraven que, de la mateixa manera que ells estaven «dispuestos a dar la última gota de nuestra sangre para defender la independencia y el progreso social de nuestro Pueblo; para defender la libertad de nuestra patria», la rereguarda no podia consentir que «nadie intente comerciar con el heroísmo de los mejores hijos de nuestro Pueblo» («La 31 División de l'Exèrcit de l'Est adreça una lletra a l'home que treballa per la unitat espiritual dels combatents antifeixistes», *Catalunya* [òrgan regional de la CNT], 8-XII-1937, p. 7). El fet que es publicqués en aquest periòdic cenetista no és cap sorpresa si es té en compte que Bilbao, dirigent sindicalista i socialista de l'ala moderada d'Indalecio Prieto, defensà, quan exercia de comissari general interí, una concepció dels comissaris de Guerra que incidia en «los objetivos puramente educativos de la instrucción del soldado, excluyendo cualquier referencia al condicionamiento ideológico en términos que se acercan al apolitismo predicado por los libertarios» (Cobb, *Los Milicianos de la Cultura*, p. 147).

55. «El Comisariado de Guerra de la 31 División. Ha inaugurado una Exposición, en la que la progresiva labor cultural realizada en el frente, se manifiesta con admirable elocuencia», *El Día Gráfico*, 18-II-1938, p. 6.

56. Entre els quals cal destacar Jaume Aiguadé, ministre de Treball, en representació del Govern de la República; Carles Pi i Sunyer, conseller de Cultura, i Pere Bosch i Gimpera, conseller de Justícia, del Govern de la Generalitat; Jaume Miravittles, comissari de Propaganda de la Generalitat; Duran Rosell, en representació del comissari de l'Exèrcit de l'Est; Josep Miret, per la 31a Divisió i en representació del comissari; Ramon Junyent, en representació de l'alcalde de Barcelona, com també els consellers de l'Ajuntament de Barcelona de la UGT (Jiménez, Roca i Monlleó) i de la CNT (Pérez, Cabruja i Alonso); Miquel Ferrer, secretari general, i Agustí Cid, secretari de Premsa i Propaganda, pel Comitè de Catalunya de la UGT; Aznar, Del Caso i Andrés, pel Comitè Central, el Comitè Local i la Comissió Políticomilitar del PSUC, respectivament («Ayer fue inaugurada la Exposición de Guerra de la División 31. El ejemplo del frente», *Las Noticias*, 17-II-1938, p. 3, i Manuel F. Cortezón, «Exposición del Comisariado de Guerra de la 31 División. ¡Guerra de muerte al invasor! esta es la consigna», *El Diluvio*, 17-II-1938, p. 6).

57. «El Comisariado de Guerra de la 31 División. Ha inaugurado una Exposición, en la que la progresiva labor cultural realizada en el frente, se manifiesta con admirable elocuencia», *El Día Gráfico*, 18-II-1938, p. 6.

58. Segons recordava Carles Fontserè, «Antoni Clavé i Martí Bas van tornar a Barcelona a fi de preparar una exposició de propaganda de la 31a Divisió als soterranis de l'estació dels trens de Sarrià a la plaça de Catalunya [...]. En el decurs de l'exposició van presentar, amb actors soldats, el "Teatre de Guerra" de la 31a Divisió, amb un decorat únic que van pintar tots dos. Amb aquest motiu la divisió va editar un àlbum, de format 30 x 23 cm, titulat *10 dibujos de guerra*, compost per cinc dibuixos d'en Clavé i cinc d'en Martí Bas, sense text. La portada era del primer» (*Memòries d'un cartellista català, 1931-1939*, p. 451).

59. «Ayer fue inaugurada la Exposición de Guerra de la División 31. El ejemplo del frente», *Las Noticias*, 17-II-1938, p. 3.
60. «Muestra, además, una extensa demostración gráfica y plástica de combatientes en las trincheras, como en segunda línea. / Trabajos realizados por los soldados en horas de descanso, que son labores manuales de verdadero primor artístico, periódicos murales, Hogares del Soldado, un teatro improvisado de guerra, una chabola que produce la sensación de la realidad misma y caminos atrincherados. Todo termina en el fondo de la exposición que presiden grandes retratos del Presidente de la República, del ministro de Defensa Nacional, Indalecio Prieto; del Presidente de la Generalidad, y del comisariado del Ejército, Crescenciano Bilbao, con un gran escudo de la República, unas telas reproduciendo escenas de guerra que la España antifascista sostiene contra sus invasores. / Recordamos las inscripciones siguientes: "La República construye, el fascismo destruye". (Alusiva a la destrucción de las escuelas y a la obra de Cultura de la República.) / "Comisario: el primero en avanzar, el último en retroceder". (Consigna del Comisariado de Guerra) / "El Ejército Popular en defensa de la República y de las instituciones democráticas que el pueblo se ha dado." / "La bandera de la República ha adquirido el valor de la independencia de España." (Azaña) / "Sólo hay un camino para conseguir la paz: Ganar la guerra." (Companyns)» («Ayer fue inaugurada la Exposición de Guerra de la División 31. El ejemplo del frente», *Las Noticias*, 17-II-1938, p. 3).
61. «La obra del Comisariado 31 División», *Las Noticias*, 15-II-1938, p. 1.
62. M.[anuel] V.[alldesper], «La Exposición de la 31 División del Ejército Popular: El frente en la retaguardia», *Las Noticias*, 4-III-1938, p. 3.
63. Luis Bóveda Pérez, «Ellos y nosotros. Una visita a la Exposición de la 31 División», *El Diluvio*, 3-III-1938, p. 3.
64. Manuel F. Cortezón, «Exposición del Comisariado de Guerra de la 31 División. ¡Guerra de muerte al invasor! esta es la consigna», *El Diluvio*, 17-II-1938, p. 6. Aquest periodista va descriure la mostra en aquests termes: «Al entrar en la Exposición el público tiene que hacerlo por una trinchera al natural y da la sensación que se está en campaña. Seguidamente se encuentran los periódicos murales que se editan en la División, a través de los cuales se ven verdaderos trabajos artísticos. Se aprecian asimismo maquetas demostrativas de las escuelas primarias que ha regentado y regenta la División para combatir el analfabetismo por medio de las Milicias de la Cultura. / Reproducida con toda exactitud vemos la "chabola", por la cual puede uno imaginarse la vida de nuestros soldados y ella debe animar a la retaguardia para prestarles la ayuda que merecen. / Siguen después las pruebas de la farsa de la tan encarada No Intervención y pueden verse morteros, fusiles, bombas, obuses, cascos, todos ellos *made in Germany e in Italy*. / Merece destacarse un hermoso teatro de campaña, en el cual próximamente trabajarán artistas de la División. / También figuran en esta Exposición diferentes vistas de la toma de Belchite y de Teruel, en las cuales ha tomado parte la División. / Una de las obras que hay que elogiar más es el museo pictórico de la División, que es un primor. / El camarada Bilbao dijo que lo de Madrid era más espectacular; pero que esto es más íntimo y que era obra del Comisariado de Guerra de la División.»
65. «Nuestra exposición», *Fusil y Libro*, núm. 14 (5-III-1938), p. [3]. En aquells moments, la valoració positiva de l'esforç realitzat per les Milícies de la Cultura devia ser unànime. Com a mostra, i sense oblidar que els cenetistes prengueren les regnes de les Milícies a partir de l'abril del 1938, fixem-nos

en els comentaris publicats a *Solidaridad Obrera* amb motiu de la fira del llibre del juny del mateix any, en la qual no mancava una paradeta dedicada a les Milícies de la Cultura al bell mig de la plaça de Catalunya «como una apoteosis de la Semana del Libro»: «Banderas y estandartes que flamean. Frases de hombres célebres y de destacados antifascistas que nos indican el amor que hemos de tener a los libros. / Los Milicianos de la Cultura cumplen una alta misión en esta guerra contra el analfabetismo y la cultura. El libro y el fusil se hermanan de una manera entrañable. Por eso no podía faltar este estante de libros que han llegado a los soldados. / Aquí en plena Plaza de Cataluña, corazón de la Barcelona industrial y anarquista, este estante lleno de libros que nos indican que los soldados aprenden en las trincheras y en parapetos, tiene por nosotros una honda emoción» («Las calles y plazas de Barcelona se engalanan en homenaje a la Cultura, refractaria al fascismo. En la feria del Libro», *Solidaridad Obrera*, 16-VI-1938, p. 3).

66. Vegeu «Teatre de campanya», *Última Hora*, 1-III-1938, p. 2, i «Inauguración del Teatro de Campaña. Exposición de guerra de la 31 División», *Las Noticias*, 1-III-1938, p. 6.

67. Enrique Manobens, «Sangre y maquillaje... De mi *Diario de Guerra*», *El Diluvio*, 8-III-1938, p. 8 i 12. Manobens recollí en aquest article, dedicat als seus camarades soldats del quadre escènic de la 31a Divisió, la declaració de Crescenciano Bilbao. A més d'expressar el seu acord amb les paraules de Bilbao, les reafirmava amb l'evocació viscuda —amanida de pinzellades líriques— d'una representació a les trinxeres que transcriu a l'apèndix 3.

68. «Los soldados artistas de la 31 División no descansan. En la misma exposición —concurridísima a diario desde su inauguración— las representaciones obtienen señalados éxitos», *El Diluvio*, 13-III-1938, p. 8.

69. «El frente en la retaguardia. Festival de la 31 División en la Residencia "Rosa Luxemburgo"», *Las Noticias*, 10-III-1938, p. 3.

70. «Hoy, en la Residencia "Rosa Luxemburgo". El Comisariado de la 31 División dedica un festival a los niños», *Las Noticias*, 9-III-1938, p. 4. L'anunci del festival anava precedit d'aquesta declaració ben significativa: «Los combatientes antifascistas, el Ejército Popular que lucha por una España de trabajadores libres, rinde lo mismo en la retaguardia que en el frente de lucha su esfuerzo máximo en pro de la causa de humanidad y justicia que defendemos. / El Comisariado de la 31 División que, dando una prueba de su organización cultural y del valor cívico e intelectual de cada combatiente, ha inaugurado la ya popular exposición de guerra en nuestra ciudad, no olvida la obra de humanidad para con los niños, llevándoles unas horas de alegría y de bienhechora expansión.» (*Ibidem*.)

71. «Los Artistas de la 31 División en las residencias infantiles», *La Vanguardia*, 11-III-1938, p. 2. És molt probable que els soldats de la 31a Divisió celebressin festivals similars en altres institucions educatives (per exemple, el dia 11 de març estava prevista la celebració d'un altre festival, a benefici aquest cop d'Assistència Infantil, a la Residència Professional Femenina del carrer Rosselló, núm. 167, de Barcelona, *ibidem*), però malauradament no n'he trobat cap prova documental.

72. «El Teatro en la Guerra. Resum d'un any d'actuacions del Teatro de Campaña de la 31 División», *Treball*, 25-X-1938, p. 7.

73. Xavier Fàbregas, «Conversa amb Josep Reniu. Teatre en temps de guerra», *Serra d'Or*, núm. 218 (15-XI-1977), p. 53-54. Aquest article, que es basa fonamentalment en els records de Josep Reniu, un dels protagonistes del Teatro de Campaña, comenta que l'organització d'espectacles de campanya en

el si de la 31a Divisió disposava de la participació de membres relacionats amb la Federació Catalana de Societats de Teatre Amateur (Claudi Fernàndez, Agustí Collado, Ramon Vinyes i Antoni Clavé). Això no obstant, no he pogut trobar la connexió entre la Federació *amateur* i el Teatre de Campaña de la 31a Divisió, motiu pel qual sospito que a) hi ha una confusió amb els Elencs Catalans de Guerra, els quals efectivament representaren *Comiats a trenc d'alba*, de Ramon Vinyes (una de les peces que esmenta l'article) i, a més, realitzaren actuacions en centres d'instrucció, festivals d'homenatge als combatents en llocs avançats del front de l'Est, associacions i entitats de les barriades barcelonines, poblacions diverses de la geografia catalana, etc. (vegeu Francesc Foguet i Boreu, «El teatre amateur català en temps de guerra i revolució (1936-1939)», *Els Marges*, núm. 62 [desembre del 1998], p. 7-40), o, d'altra banda, b) en el supòsit que hi hagués hagut una col·laboració devia ser inicial i merament orientadora.

74. Aquest i altres programes de mà es poden consultar en el plec de papers recollits per Pep Duran, Pablo López, Marcel Panadés, Nina Pawlowsky i Àngels Puigmartí, *Apuntes sobre teatro durante la guerra civil en Barcelona, Mataró y pueblos y ciudades vecinas* (treball d'equip de 1r d'escenografia, 1975-1976). D'aquest treball, n'extrec la informació relacionada amb els programes i la carta personal d'un dels seus protagonistes, molt probablement Josep Reniu, que reproduïxo a l'apèndix 4.

75. L'elenc de la 31a Divisió tenia prevista també una actuació a l'Ateneu Enciclopèdic Sempre Avant (c. Riego, núm. 2, del barri de Sants), el diumenge 1 de gener de 1939, sense que sapiguem del cert si arribà a celebrar-se. El programa incloïa diverses peces del seu repertori: *Torredongil*, *La batalla de l'Ebre* i *¡Y al fin vamos a la victoria!* («L'Elenc de Guerra de la 31a Divisió. Representació de tres obres inèdites del front», *Treball*, 31-XII-1938, p. 8).